

Liturgische bewegingen en feestcultuur

Een Landelijk Liturgiewetenschappelijk Onderzoekprogramma¹

Paul Post (samenstelling)

1. Ter inleiding

In 1995 ging vanuit het Interuniversitair Liturgisch Instituut een landelijk onderzoekprogramma van start. In dit artikel wordt dit programma, dat een podium of platform wil zijn voor lopend en gepland liturgiewetenschappelijk onderzoek in het Nederlands taalgebied, langs drie wegen gepresenteerd. Allereerst wordt de plaats van het programma nader bepaald door kort het kader van het Liturgisch Instituut en de positie van het Nederlandse liturgiewetenschappelijk onderzoek te schetsen. Vervolgens wordt het programma nader omschreven door vooral in te gaan op de bepalende elementen van liturgische beweging en feestcultuur. In een derde deel worden de deelnemende projecten kort voorgesteld waarbij in een reeks van bibliografische annotaties tevens wordt nagestreefd al iets te laten zien van 'work in progress'.²

2. Plaatsbepaling: liturgiewetenschap in Nederland

2.1. Disciplinaire profilering en positionering van de liturgiewetenschappelijke discipline in Nederland

De (relatieve) disciplinaire eigenheid der liturgiewetenschap³ - met name in

¹ Dit artikel is gebaseerd op de omschrijving van het landelijk onderzoekprogramma van het Liturgisch Instituut gevestigd te Tilburg (Tilburg 1995) en kwam tot stand door de samenwerking van vijf personen: Prof.dr. P. Post (coördinatie en redactie), Prof.dr. G. Rouwhorst, prof.dr. A. Scheer, Dr. R. Steensma. Coördinerende en secretariële ondersteuning werd verleend door Dr. Ch. Caspers, de coördinator van het Liturgisch Instituut.

² We beperkten ons daarbij tot wetenschappelijke publikaties vanuit of rond het project(thema); voorts werden nagenoeg alleen verschenen publikaties uit 1995 en 1996 opgenomen. De annotatie werd afgesloten in mei 1996.

³ Een goed beeld van het Nederlands liturgiewetenschappelijk onderzoek van de afgelopen jaren geven de jaargangen van het *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* dat sinds 1985 verschijnt, en eveneens de afscheidsbundel voor H. Wegman: C. CASPERS en M. SCHNEIDERS (red.): *Omnes circumadstantes. Contributions towards a history of the role of the people in the liturgy* (Kampen 1990). Zie eveneens: G. ROUWHORST: Onderzoeksactiviteiten en -plannen op het terrein van de liturgiewetenschap in Nederland, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 1 (1985) 173-181; IDEM: Recente ontwikkelingen op het terrein van de liturgiewetenschap en hun mogelijke betekenis voor de liturgische praktijk, in *Tijdschrift voor liturgie* 72 (1988) 382-394; G. LUKKEN: Het Genootschap voor Liturgiestudie in een nieuw spanningsveld, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 4 (1988) 91-106; P. POST: Bedevaart zonder grenzen, in *Tijdschrift voor liturgie* 73 (1989) 135-156; IDEM, Wetenschappelijk grensverkeer tussen disciplinevorming en ontdisciplineren, in *Verslag STEGON symposium 'Uitdagingen aan de theologie', 27 april 1990*

het kader van het theologische en godsdienstwetenschappelijk curriculum - kan omschreven worden via een viertal bepalende elementen die *samen* de onvervangbare disciplinaire eigenheid en zelfstandigheid van deze theologische *disciplina principalis* uitmaken.⁴ Deze 'vierslag' omvat achtereenvolgens: het object of onderzoeksterrein, de onderzoeksvelden of thema's (1), de vraagstelling, methoden, technieken en benaderingswijzen van onderzoek (2), optiek en doel (3) en de vaktraditie (4).

2.1.1. *Terrein of (onderzoeks)object*

De liturgiewetenschap onderscheidt zich van andere disciplines die aan theologische faculteiten en universiteiten worden beoefend, primair door haar object, thema's of onderzoeksvelden. Dit is de christelijke eredienst in verleden, heden en toekomst in de ruimste zin van het woord. Hiertoe worden alle rituelen gerekend die men binnen de christelijke kerken en confessies aantreft en waarin op de een of andere wijze het geloof van die gemeenschappen tot uiting komt. Meer in concreto worden hiertoe onder andere gerekend: sacramenten en *sacramentalia*, woorddiensten en als onderdeel daarvan de homilie of preek, de getijden, alle vieringen die verbonden zijn met het kerkelijke jaar, christelijke overgangsrituelen, bedevaarten en processies. Sinds het ontstaan van het vakgebied hebben zich de volgende onderzoeksterreinen ontwikkeld: de antropologische dimensies van de liturgie, de *artes* in relatie tot de liturgie, de geschiedenis van de liturgie, de theologie van de liturgie inclusief sacramententheologie, en thema's uit de actuele liturgische praktijk. Deze canon van domeinen staat in principe voortdurend open en laat zich verrijken door nieuwe inzichten en ontwikkelingen.

2.1.2. *Methoden van onderzoek en vraagstelling*

In de loop van de 20ste eeuw en met name in de afgelopen decennia heeft de liturgiewetenschap meer dan andere theologische (sub)disciplines een aantal

(Den Haag 1990) 33-43 (= *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 6 (1990) 65-81); H. WEGMAN: Ontwikkelingen in de liturgiewetenschap, in *Tijdschrift voor liturgie* 74 (1990) 232-242; H. BOON-SCHILLING e.a. (red.): *Liturgievernieuwing in een veranderende wereld: terugblik en toekomstperspectief* (= Mededelingen van de prof. dr. G. van der Leeuw-Stichting 66) (Amsterdam 1991); G. LUKKEN: *Ontwikkelingen in de liturgiewetenschap. Balans en perspectief* (= Liturgie in perspectief 1) (Heeswijk 1993); zie ook: L. VAN TONGEREN (red.): *Toekomst, toen en nu. Beschouwingen over de ontwikkeling en de voortgang van de liturgievernieuwing* (= Liturgie in perspectief 2) (Heeswijk 1994); G. LUKKEN: *Inculturatie en de toekomst van de liturgie* (= Liturgie in perspectief 3) (Heeswijk 1994); Ch. CASPERS, G. LUKKEN, G. ROUWHORST (eds.): *Bread of heaven. Customs and practices surrounding Holy Communion. Essays in the history of liturgy and culture* (= Liturgia condenda 3) (Kampen 1995); zie ook: G. LUKKEN: Liturgiewetenschap in Nederland. Naar aanleiding van een onderzoekbeoordeling, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 47 (1995) 57-76. Zie ook: A. SCHEER: Liturgiewetenschap: cultus en cultuur in dialectiek, in *Praktische theologie* 22 (1995) 80-99.

⁴ Vgl. P. POST: Zeven notities over rituele verandering, traditie en (vergelijkende) liturgiewetenschap, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 11 (1995) 1-30.

diepingrijpende ontwikkelingen doorgemaakt. In het verleden was de discipline gedurende lange tijd vrijwel uitsluitend praktijkgericht en - in de rooms-katholieke traditie - bovendien sterk juridisch georiënteerd. Het onderwijs aan de theologische opleidingen was gericht op het aanleren van praktische liturgische vaardigheden en het uitvoeren van rubrikale aanwijzingen. Met name onder invloed van de Liturgische Beweging vond er een verbreding van het aandachtsveld plaats. In toenemende mate ontstond er belangstelling voor de geschiedenis van de liturgie alsook voor de pastorale aspecten waarmee de viering daarvan verbonden was en voor de systematisch-theologische vragen waartoe ze aanleiding gaf. De laatste decennia is er echter met name in Nederland⁵ sprake van een verdere heroriëntering in de liturgiewetenschap. Deze komt op twee manieren tot uiting:

(a) In toenemende mate is men zich bewust geworden van de complexiteit van het object van de liturgiewetenschap, de christelijke eredienst als verbaal en niet-verbaal fenomeen. Het besef is gegroeid dat rituelen, en dus ook christelijke, een groter scala van betekenissen en functies kunnen hebben dan men zich vroeger veelal realiseerde. Bovendien is men er sterker dan vroeger van doordrongen dat op grond van hun relatie met de christelijke eredienst verschillende *artes*, vormen van kunst, zoals de kerkmuziek, de kerkbouw, afbeeldingen in kerkgebouwen, lichamelijke expressie, literaire vormen etc., voorwerp kunnen en dienen te zijn van liturgiewetenschappelijk onderzoek.

(b) Er is sprake van een groeiende belangstelling voor rituelen met een niet-officieel karakter - te denken valt hier aan volksreligieuze rituelen, maar ook aan andere vormen van nieuwe of *emerging rituals*⁶ - die in de oudere liturgiewetenschappelijke (liturgiehistorische) publikaties weinig of geen aandacht kregen. Het gaat dan om vormen van liturgie die niet in de officiële boeken staan beschreven of die op een andere manier worden voltrokken dan in deze boeken wordt voorgeschreven. Ook is er meer aandacht voor de combinatie van liturgie en 'vroomheid' of religieuze expressievormen in heden en verleden.

Dit besef nu van de complexiteit van het onderzoeksobject en de verbreding daarvan hebben geleid tot het inzicht dat aan dit object alleen recht kan worden gedaan wanneer grensverkeer wordt aangegaan met (sub)disciplines als de sociale wetenschappen, de cultuurgeschiedenis, de kunstgeschiedenis, de musicologie, de archeologie, de linguïstiek, de semiotiek, antropologie en Europese ethnologie, godsdienstwetenschap, en recent vooral ook het terrein

⁵ Zie de literatuuropgave in noot 2.

⁶ Vgl. R.L. GRIMES: *Reading, writing, and ritualizing. Ritual in fictive, liturgical, and public places* (Washington DC 1993); N. MITCHELL: Opkomende nieuwe rituelen in de hedendaagse cultuur, in *Concilium* 3 (1995) 138-147. Zie ook de bijdrage van PIEPER en POST over de huwelijksluiting in dit deel van het *Jaarboek voor liturgie-onderzoek*.

van de zogenoemde *ritual studies*.⁷ Aldus leeft de liturgiewetenschap bij de gratie van methodenpluraliteit en wordt er - op een zelfstandige manier - gebruik gemaakt van de methoden die binnen deze (sub)disciplines worden gehanteerd. Deze ontwikkelingen hebben er toe geleid dat op het ogenblik in Nederland de volgende benaderingswijzen en onderzoekslijnen worden onderscheiden:

- de historische benadering (liturgiegeschiedenis);
- de bijbels-theologische benadering (met 'bijbel' komt niet alleen het historische, maar ook het theologische aspect aan de orde);
- de antropologische benadering (vgl. antropologie van de liturgie, antropologie van christelijke riten en symbolen);
- de semiotische benadering;
- de pastoraalliturgische benadering;
- in aansluiting daarop de empirisch-liturgische benadering in nauwe aanspraak met sociale wetenschappen;⁸
- de benadering vanuit de *artes* (beeld/ iconografie, muziek, ruimte/ architectuur, lichamelijke expressie/ dans);
- de benadering vanuit de (systematische) theologie (vgl. theologie van de liturgie, inclusief sacramententheologie);
- andere benaderingen, bijvoorbeeld vanuit vrouwenstudies of spiritualiteit.

Het is van belang deze opsomming van benaderingswijzen open en complementair te zien. De aandacht richt zich in het liturgiewetenschappelijk onderzoek zowel op beschrijving, typering en schets van de verschillende christelijke rituelen en de reconstructie van hun ontwikkelingsgeschiedenis

⁷ 'Ritual studies': hiermee wordt (in toenemende mate) een onderzoeksterrein aangeduid dat delen van de godsdienstwetenschap, cultuurwetenschap, en sociale wetenschappen omvat. Het bindende element is de vaak theoretische bemoeienis met rituelen, waarbij vooral het cross-culturele en vergelijkende aspect centraal staan. Zie bij wijze van voorbeelden: C. BELL: *Ritual theory, ritual practice* (New York/Oxford 1992); R.L. GRIMES: *Ritual criticism. Case studies in its practice, essays on its theory* (Columbia 1990); IDEM, *Reading, writing, and ritualizing*, T. GERHOLM: On ritual: a postmodernist view, in *Ethnos* 3-4 (1988) 190-203; H.-G. HEIMBROCK: *Gottesdienst: Spielraum des Lebens. Sozial- und kulturwissenschaftliche Analysen zum Ritual in praktisch-theologischem Interesse* (Kampen/Weinheim 1993) (= Theologie & Empirie, 15); T. ASAD: Toward a genealogy of the concept ritual, in T. ASAD: *Genealogies of religion. Discipline and reasons of power in Christianity and Islam* (Baltimore 1993) 55-79; C. HUMPHREY, J. LAIDLAW: *The archetypal actions of ritual. A theory of ritual illustrated by the Jain rite of worship* (Oxford 1994) (= Oxford Studies in social and cultural anthropology); J. PLATVOET, K. VAN DER TOORN (eds.): *Pluralism and identity: studies in ritual behaviour* (Leiden 1995) (= Studies in the history of religions, 67). Zie nu ook de interessante bundel: M.B. AUNE, V. DeMARINIS (eds.): *Religious and social ritual. Interdisciplinary explorations* (New York 1996) en voorts de literaturopgave in het in dit *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* opgenomen artikel van PIEPER en POST.

⁸ A. SCHEER: Empirische liturgiek, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 6 (1990) 83-90.

alsook op een analyse van de (talige en niet-verbale) betekenissen en symbolen die er in opgesloten liggen en de verschillende functies die zij vervullen. Het onderzoek richt zich niet alleen op de rituelen als zodanig, maar ook op hun receptie en de beleving ervan door de gelovigen, alsook op de relatie met hun culturele context waarmee zij in een constante wisselwerking staan. De beschrijving en de analyse van de liturgische rituelen vormen het uitgangspunt voor een theologische en pastoraalliturgische doordenking die enerzijds gericht is op een vernieuwing van de theologie van de liturgie (sacramententheologie) en anderzijds op een verbetering van de actuele liturgische praktijk.

Karakteristiek voor de liturgiewetenschap is tot slot dat in het onderzoek veelal gebruik wordt gemaakt van de comparatieve methode. Afhankelijk van contexten en objecten kan het gaan om historische, typologische, theologische of symbolische vergelijking. Vooral sedert de werkzaamheden van A. Baumstark, de grondlegger van de 'vergelijkende liturgiewetenschap', heeft de onderlinge vergelijking van verschillende liturgische tradities - uit verschillende kerken en verschillende perioden van de liturgiegeschiedenis - veel aandacht gekregen.⁹ Deze comparatieve methode is enerzijds gebruikt met een zuiver liturgiehistorisch oogmerk, namelijk als middel om de ontwikkelingsgang van de liturgiegeschiedenis te reconstrueren, anderzijds is zij ook vruchtbaar gebleken voor de theologische en pastoraalliturgische reflectie op de eredienst.

Hoewel zich in de vaktraditie een aantal methoden en technieken hebben gevestigd en zich hebben geprofileerd als 'typisch liturgiewetenschappelijk', dient niettemin vanuit boven genoemde open en brede terreinomschrijving en het eveneens open en brede scala van benaderingswijzen gesteld te worden dat de liturgiewetenschap zich kenmerkt door methodenpluraliteit en -complementariteit. Al naargelang van de keuze van het onderzoeksobject en de benaderingswijze worden diverse onderzoeksmethoden en -technieken aangewend.

2.1.3. Optiek en doel van de liturgiewetenschap

Aan het liturgiewetenschappelijk onderzoek, zoals dit in Nederland met

⁹ Vgl. het pionierswerk van Baumstark dat weer volop in belangstelling staat: A. BAUMSTARK: *Liturgie comparée: conférences faites au Prieuré d'Amay* (Chevetogne 1939); *Liturgie comparée: principes et méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes*, 3e ed. rev. par B. BOTTE (Chevetogne 1953); van de laatstgenoemde uitgave verscheen ook een nu veelgebruikte Engelse versie: *Comparative liturgy* (London 1958). Over Baumstark en de zogenoemde 'vergelijkende liturgiewetenschap', zie: F.S. WEST: *Anton Baumstark's comparative liturgy in its intellectual context* (= Ph.D. Diss. Notre Dame University, 1988); zie ook het mooie boekje: F.S. WEST: *The comparative liturgy of Anton Baumstark* (Nottingham 1995) (Joint Liturgical Studies 31); A. CAMERON-MOWAT: Anton Baumstark's comparative liturgy, in *Questions Liturgiques* 76,1 (1995) 5-19; zie voorts: POST: Zeven notities over rituele verandering.

behulp van verschillende methoden en vanuit uiteenlopende benaderingswijzen, wordt verricht, ligt een bepaalde visie op het vak ten grondslag die de onderzoekers bindt en met elkaar in gesprek brengt. De bestudering van christelijke rituelen geschiedt met een drieledig doel: (a) Vergroting van het inzicht in het fenomeen van de christelijke eredienst dat gesitueerd moet worden in het spanningsveld van traditie en (post)moderniteit, continuïteit en verandering, cultus en cultuur, aanbod en receptie. (b) De ontwikkeling van criteria voor een verantwoorde theologie van de liturgie. Enerzijds wil deze bijdragen aan een theologische bezinning op de eredienst. Anderzijds is de liturgie een onvervangbare *locus theologicus* en als zodanig is zij een belangrijke bijdrage voor de systematische theologie. (c) De verbetering van de actuele liturgische praktijk.

2.1.4. Vaktraditie en plaats van de liturgiewetenschap binnen de theologieopleiding

Zoals bij elke wetenschappelijke discipline wordt een niet onbelangrijk deel van de identiteit ontleend aan en bepaald door de vaktraditie. Zowel nationaal als internationaal kan hier worden gewezen op de reeks van eigen instituties, vaktijdschriften, handboeken, congressen, onderzoeks-, opleidings- en onderwijscurricula etc.¹⁰ Zoals in de voorgaande omschrijving van het doel van de liturgiewetenschap al impliciet is aangegeven, vervult deze discipline binnen de theologische faculteiten en universiteiten een belangrijke functie. (a) De bestudering van christelijke rituelen verschaft op een heel bijzondere wijze inzicht in het geloof en de geloofsbeleving van christelijke gemeenschappen. Meer in het algemeen kan worden geconstateerd dat, zoals in toenemende mate wordt erkend, rituelen een belangrijke sleutel vormen voor de studie van cultuur in zijn verschillende religieuze en sociale dimensies. (b) Door veel theologen wordt de liturgie beschouwd als een (onvervangbare) *locus theologicus*.¹¹ (c) Inzicht in en bekendheid met de verschillende liturgi-

¹⁰ In tegenstelling tot andere (met name Duitstalige landen) heeft in Nederland de eigen vaktraditie nog nauwelijks systematisch aandacht gekregen. Deze leemte valt met name op het terrein van de historiografie van de Liturgische Beweging en het Tweede Vaticaans Concilie. Gewezen kan slechts worden op de eerder programmatische dan historiografische literatuur genoemd in noot 3. Zie voorts: J. WILDERBEEK: Professor Prein en de Gemeenschapsmis in het Utrechtse, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 10 (1994) 31-71 en het artikel gewijd aan Wegman in dit nummer van het *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* door G. ROUWHORST. Zie voor Duitsland inmiddels: F. KOHLSCHHEIN, P. WÜNSCHE (eds.): *Liturgiewissenschaft - Studien zur Wissenschaftsgeschichte* (Münster/Maria Laach 1996) (= LQF 78).

¹¹ Vgl. T. BERGER: Liturgy - a forgotten subject-matter of theology?, in *Studia liturgica* 17 (1987) 10-18; G. LUKKEN: La liturgie comme lieu théologique irremplaçable, in *Questions liturgiques* 56 (1975) 97-112; P. DE CLERCQ: 'Lex orandi lex credendi'. The original sense and historical avatars of an equivocal adage, in *Studia liturgica* 24 (1994) 178-200.

sche tradities is van eminent belang voor theologiestudenten die zich voorbereiden op een kerkelijk ambt.

2.2. Het Interuniversitair Liturgisch Instituut: doelstelling en profiel

In 1992 ging in Tilburg het Liturgisch Instituut van start.¹² Doelstelling van het instituut is het tegen de bovengeschetste achtergronden van liturgiewetenschappelijke ontwikkelingen in Nederland coördineren, stimuleren en verder uitbouwen van onderzoek op het terrein van de liturgiewetenschap.

Het Nederlandse liturgiewetenschappelijke onderzoek dreigde en dreigt door de feitelijke ontwikkelingen in de universitaire wereld te worden gemarginaliseerd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de reductie van het aantal formatieplaatsen voor liturgiewetenschappers aan de instellingen voor wetenschappelijk theologisch onderwijs. Daarnaast bestaat het gevaar dat van het feit dat de drie aan katholieke instellingen voor wetenschappelijk theologisch onderwijs verbonden hoogleraren liturgiewetenschap steeds ressorteren onder een ander soortige vakgroep voortdurend een 'centrifugale werking' uitgaat ten opzichte van het voor de hoogleraren in kwestie gemeenschappelijke vakgebied. Genoemde marginalisering is uitermate ongunstig voor het theologisch bedrijf in Nederland. Binnen de theologie is de liturgie een bron met een eigen onvervangbare waarde. Zij raakt de integrale christelijke geloofsbeleving. Het Liturgisch Instituut kan in samenwerking met anderen verdere marginalisering tegengaan en doen keren door middel de gekozen, hierboven omschreven, doelstelling.

De wijze waarop de doelstelling kan worden uitgewerkt, kan kort als volgt nader aangegeven worden:

- Het instituut biedt voor de genoemde hoogleraren en hun medewerkers een koepel waardoor zij gezamenlijk aanspreekbaar zijn op de behartiging van hun vakgebied. Binnen deze koepel kunnen ook andere, reeds bestaande, gemeenschappelijke activiteiten gestroomlijnd worden en duidelijker worden gepresenteerd naar de eigen werkring en verdere achterban. Als zodanig kan het instituut fungeren als coördinatie-centrum van het landelijk onderzoekprogramma liturgiewetenschap.
- De structuur van een instituut maakt het ook mogelijk om de beoefening der liturgiewetenschap te versterken met krachten van buiten de drie genoemde instellingen. Hierbij kan gedacht worden aan samenwerking met orden en congregaties die de liturgie hoog in hun vaandel dragen; aan een goede verstandhouding met de Nederlandse Kerkprovincie; aan het activeren van,

¹² In 1996 verwierf het instituut de status van Interuniversitair Instituut en sindsdien wordt het gedragen door de Katholieke Universiteit te Utrecht, de Theologische Faculteit van de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Theologische Faculteit Tilburg. De laatste instelling is tevens penvoerder en vestigingsplaats.

andere dan aan de drie genoemde wetenschappelijke instellingen verbonden, onderzoekers die gekwalificeerd zijn op het gebied van liturgiewetenschap. Al deze contacten leiden niet alleen tot een intensivering van de wetenschappelijke activiteiten onder de paraplu van het instituut, maar zijn ook van nut voor de verwerving van fondsen om deze activiteiten mede te financieren.

- Dankzij de structuur van een instituut kan het vakgebied ook duidelijker worden gepresenteerd aan andere wetenschappers dan strikt-liturgisten. Afhankelijk van het gekozen thema en van de gevolgde methode kunnen niet-liturgisten (gedacht kan worden aan theologen, historici, volkskundigen, gedrags-, taal- en cultuurwetenschappers) worden uitgenodigd deel te nemen aan projecten van het instituut.

- Het bestaan van het instituut maakt het ook mogelijk om op structurele wijze samenwerking aan te gaan met wetenschappelijke instellingen in het buitenland. Op deze wijze kan enerzijds het liturgiewetenschappelijk onderzoek in Nederland zijn plaats binnen het internationale research verstevigen, anderzijds kunnen ook buitenlandse onderzoekers worden uitgenodigd om deel te nemen aan door de medewerkers van het instituut aangevangen projecten. Bij dit laatste kan bijvoorbeeld gedacht kan worden aan het doen verschijnen van Engelstalige bundels vervaardigd door een team van wetenschappers en het organiseren van symposia en congressen.¹³

¹³ Vanuit het instituut worden twee reeksen uitgegeven: de internationale serie *Liturgia condenda* (Kok Pharos, Kampen) en de nationale reeks *Liturgie in perspectief* (Gooi & Sticht, Baarn [vanaf deel 5, 1995]). In beide reeksen verschenen reeds: *Liturgia condenda*. 1. G. LUKKEN, M. SEARLE: *Semiotics and church architecture. Applying the semiotics of A.J. Greimas and the Paris School to the analysis of church buildings* (Kampen 1993). 2. G. LUKKEN: *Per visibilia ad invisibilia. Anthropological, theological and semiotic studies on the liturgy and the sacraments*, edited by Louis van Tongeren & Charles Caspers (Kampen 1994). 3. C. CASPERS, G. LUKKEN, G. ROUWHORST: *Bread of Heaven. Customs and practices surrounding Holy Communion. Essays in the history of liturgy and culture* (Kampen 1995). 4. W.M. SPEELMAN: *The generation of meaning in liturgical songs. A semiotic analysis of five liturgical songs as syncretic discourses* (Kampen 1995). 5. S.K. ROLL: *Toward the origins of Christmas* (Kampen 1995). *Liturgie in perspectief*: 1. G. LUKKEN: *Ontwikkelingen in de liturgiewetenschap: balans en perspectief* (Heeswijk-Dinther 1993); 2. L. VAN TONGEREN (red.): *Toekomst, toen en nu: beschouwingen over de ontwikkeling en de voortgang van de liturgievernieuwing* (Heeswijk-Dinther 1994); 3. G. LUKKEN: *Inculturatie en de toekomst van de liturgie* (Heeswijk-Dinther 1994); 4. M. VAN AMSTERDAM: *Hoe welkom zijn op de bergen de voeten van de vreugdebode (Jes. 52,7). ... Dans binnen de liturgie...?* (Heeswijk-Dinther 1995); 5. P. POST, *Ritueel landschap: over liturgie-buiten. Processie, pausbezoek, danken voor de oogst, plotselinge dood* (Baarn 1995); 6. A. MULDER, T. SCHEER (red.): *Natuurlijke liturgie* (Baarn 1996). Voorts geeft het Instituut vanaf 1996 het *Jaarboek voor liturgieonderzoek* uit samen met het Instituut voor Liturgiewetenschap te Groningen.

3. Het onderzoekprogramma: algemeen

3.1. Uitgangspunten

Een van de belangrijke wegen om de bovengenoemde coördinatie, stimulering en profilering van het Nederlandse liturgiewetenschappelijke onderzoek gestalte te geven is het initiatief tot een landelijk onderzoekprogramma. Belangrijk uitgangspunt hierbij was dat het programma uitnodigend vakprofielerend is: via het Landelijke Onderzoekprogramma behoudt en krijgt het in menig opzicht opgedeelde en vergruisde vak liturgiewetenschap in Nederland identiteit, een gezicht; er is dus sprake van een platform- of podiumprogramma. Het programma omvat projecten die ook elders een rol spelen in andere verbanden van instituten, scholen, netwerken en programma's e.d.; door ook ingebracht te worden op het podium van dit liturgiewetenschappelijke programma wordt het multidisciplinaire, open en brede karakter van het vak liturgiewetenschap in Nederland veilig gesteld en uitgebouwd. Ook streeft het programma nadrukkelijk internationalisering na; in het programma zelf wordt al samengewerkt met het Liturgisch Instituut van Leuven en met het Nederlands Instituut te Rome (NIR),¹⁴ en is het open en interconfessioneel van aard.

3.2. Korte omschrijving

Alvorens de elementen van liturgische beweging en feestcultuur die het programma bepalen nader uit te werken, passen kort enige algemene notities over aard en opzet van genoemd programma.

Inzet en thema

Onder de noemer 'Liturgische bewegingen en feestcultuur' kent het Landelijke Onderzoekprogramma Liturgiewetenschap als algemene inzet *veranderingsprocessen met betrekking tot christelijke rituelen*. In een reeks van cruciale perioden of ijkperioden wordt het proces van rituele verandering in de onderscheiden culturele contexten bezien. In algemene zin vormt dit element de inzet van alle deelnemende projecten.

Deze algemene dragende parameter van liturgische beweging in het voortdurende samenspel van cultus en cultuur wordt vervolgens, meer toegesneden, uitgewerkt via een gemeenschappelijk thema: *veranderende feestcultuur in jaar en leven*. Deze thematisering zal uitmonden in een internationale Engelstalige publikatie, een synthetiserende studie waarin rond het thema 'feestcultuur in jaar en leven' vanuit de verschillende onderdelen van het algemene programma verslag zal worden gedaan van onderzoekingen. Deelnemende projecten en onderzoekers zullen worden uitgedaagd zoveel als mogelijk is

¹⁴ Vgl. S. de BLAAUW: *Beleidsplan Kunstgeschiedenis* (Rome z.j. [1994/5]). Het NIR is een interuniversitair Nederlands instituut dat evenwel zeer internationaal georiënteerd is.

vanuit hun algemene programmawerk rond rituele verandering een bijdrage te leveren aan dit deelprogramma.

Ijkperioden

Zowel de algemene dragende inzet van rituele verandering (algemeen programma) als de thematiek van feestcultuur (deelprogramma) richt zich op culturele verschijnselen die door tijd en ruimte heen volgens de ontwikkeling van culturen geschiedenis hebben gemaakt. De christelijke rituele cultuur in het algemeen en de feestcultuur in het bijzonder worden uitgezet op de lijn der liturgiegeschiedenis via een reeks van perioden die fungeren als een soort van *ijkperioden*. Ondanks de nadrukkelijke bedoeling om vooral ook ruimte te bieden aan het diachrone aspect, aan de lange(re) termijn, ook aan verbanden tussen de ijkperioden, en om steeds de brede context volop bij het onderzoek te betrekken, is niettemin gekozen voor een reeks van cruciale perioden met betrekking tot liturgische beweging:

(I) De overgangperiode van de vroege kerk (1ste - 4de eeuw) met de verchristelijking van zowel joodse als hellenistische rituelen. Deze ijkperiode loopt door tot en mondt uit in het homogeniseringsproces dat vrij algemeen ten aanzien van de christelijke liturgie in Oost en West plaatsvond in de tweede helft van de 4de eeuw.

(II) De overgangperiode van de vroege Middeleeuwen waar in een specifieke culturele en politieke context de liturgie in beweging kwam in het Westen (van een Romeinse naar een Frankisch-Germaanse liturgie) (7de/8de eeuw).

(III) De overgang in de late Middeleeuwen rond de 15de en 16de eeuw met de Reformatie en de katholieke reformatie.

(IV) De periode van de 17de en 18de eeuw.

(V) De 20ste eeuw waar vooral de tweede helft van deze eeuw een belangrijk ijkperiode van verandering en beweging vormt, dit vooral ook verbonden met en op basis van de sporen van liturgische bewegingen vanaf de 19de eeuw.

Daarnaast wordt er expliciet in het programma ruimte ingeruimd voor (VI) een meer algemeen methodologisch, theoretisch onderdeel, alsmede voor (VII) een onderdeel dat als het ware de *liturgia condenda* (liturgie in wording) als ijkperiode heeft en plaats biedt aan actuele, vooral op de inculturatie gerichte, doordenkingen van inzet en thematiek.

Onderzoekslijnen of benaderingswijzen

Aansluitend op het boven gestelde wordt in het programma nagestreefd zoveel als mogelijk is de breedte aan onderzoekslijnen en benaderingswijzen een plaats te geven. Meer in concreto zullen in het programma aan de orde komen:

(a) Antropologie van de liturgie, waar projecten zich richten op rituelen in verandering en waar onder andere aandacht besteed zal worden aan: de vorm en de structuur van rituelen; hun functies en betekenissen; het element van

herhaling dat kenmerkend is voor rituelen; de wijze waarop rituelen zich, ondanks hun herhalingskarakter, ontwikkelen in wisselwerking met veranderende contexten; de ervaring van ruimte en tijd in rituelen; het gebruik van de taal en van niet-verbale uitingsvormen; de relatie tussen rituelen en artistieke vormen. Ook belangrijke thema's als traditie, zich verplaatsende zones van sacraliteit en rituele experts komen hier aan de orde.

(b) Liturgie en *artes*, waar onderzoek naar de relatie tussen liturgische bewegingen en verschillende kunstvormen een plaats vinden. In het programma zijn dit met name de muziek ten dienste van de liturgie, de kerkbouw en de iconografie, literaire vormen.

(c) Geschiedenis van de liturgie, een lijn en benadering die door de keuze voor een reeks van ijkperiodes als vanzelf wordt binnengebracht. De aandacht gaat uit naar de veranderingen die de christelijke rituelen in de genoemde periodes uit de (kerk)geschiedenis hebben ondergaan en naar de maatschappelijke, culturele en religieuze factoren die bij deze veranderingen een rol hebben gespeeld. Er is speciale aandacht voor de relatie tussen de rituelen en de receptie en de beleving daarvan door gelovigen uit verschillende groepen en sociale lagen in kerk en samenleving (van 'hoog' tot 'laag').

(d) Theologie van de liturgie, waar theologisch op liturgie in beweging wordt gereflecteerd. Doel is vooral om te komen tot een vernieuwing van de theologie van de liturgie. Aanzetten tot vernieuwing worden gezocht vanuit een bijbels-theologische en exegetische fundering van de theologie van de liturgie, vanuit een theologische reflectie op de relatie tussen de antropologie van de liturgie en de theologie van de liturgie, vanuit de semiotiek, vanuit een vernieuwde visie op de sacramententheologie en de liturgiegeschiedenis en vanuit een scherper inzicht in de hedendaagse liturgische praktijk.

(e) Hedendaagse liturgische praktijk; deze onderzoekslijn beoogt instrumenten te ontwikkelen en toe te passen voor zowel kwalitatief als kwantitatief onderzoek naar de liturgie in haar actuele en toekomstige voltrekking. De thematiek van het onderzoek omvat in principe de totale omvang van het liturgische gebeuren: de voorbereiding, de uitvoering en de nawerking van de rituelen.

Behalve dit scala aan onderzoekslijnen is in het programma het voorts een uitgangspunt dat alle deelnemende projecten een voldoende gedifferentieerde *benaderingswijze* hanteren naargelang het karakter van de diverse onderzoeksobjecten. Hier kunnen bij wijze van voorbeeld de volgende variaties optreden: de benadering van de exploratie of terreinverkenning, van de beschrijving, van de observatie, van de participatie, van de semiotiek, van de interpretatie of hermeneutiek, van de vergelijking of comparatie, en van de ritueel-kritiek

in de zin van Grimes.¹⁵

3.3. Liturgische bewegingen

Het onderzoekprogramma richt zich op de complexe relatie tussen christelijke rituelen - die omdat het rituelen betreft, vaak ten onrechte worden beschouwd als onveranderlijk en tijdloos - en veranderingen op religieus, cultureel en maatschappelijk gebied. Om die relatie te kunnen verhelderen zal onderzoek moeten worden verricht naar de betekenis en de functie van religieuze rituelen. Daarnaast gaat de aandacht heel in het bijzonder uit naar de ontstaansgeschiedenis van de christelijke rituelen en de transformaties die deze hebben ondergaan in cruciale perioden uit de (kerk)geschiedenis en naar de veranderingen waaraan zij in de actuele situatie onderhevig zijn ten gevolge van diepgrijpende maatschappelijke en culturele verschuivingen. Om een goed beeld te krijgen van deze bewegingen en veranderingen zal ook aandacht besteed worden aan de spanning die zowel in het heden als in het verleden bestaat of heeft bestaan tussen enerzijds de voorgeschreven rituelen en anderzijds de receptie en de beleving daarvan door de verschillende categorieën van gelovigen (er bestaat een continue wisselwerking tussen de veranderingen die de rituelen zelf ondergaan en de verschuivingen die men op het gebied van de beleving kan ontdekken).

Hier komt met name ook het belangrijke aspect van verleden en traditie in het veranderingsproces in het spel. Welke rol speelt een geïdealiseerd, gecreëerd of verzonden verleden? Hoe en in hoeverre is een beweging of verandering een transformatie of vernieuwing? Immers alle godsdiensten en godsdienstige stromingen, zijn te bestempelen als 'tradities': zij zijn het produkt van een historische ontwikkeling. Hun verankering in het verleden heeft een neerslag gevonden in instituties, rituelen, geschriften en praktijken. Tussen dit erfgoed en de actualiteit waarin die tradities staan doen zich vaak spanningen voor. De overgeleverde voorstellingen en vormen ondergaan voortdurend invloed van veranderingen in maatschappij en cultuur. Godsdiensten en godsdienstige stromingen worden om die reden enerzijds door continuïteit, anderzijds door discontinuïteit gekenmerkt. Behalve pluraliteit en identiteit van rituele tradities en repertoires speelt ook de vraag naar inculturatie tegen deze achtergrond.

Voor een plaatsbepaling van het gebruik van 'Liturgische bewegingen' mogen samenvattend nog de navolgende notities dienen:

(a) Hoewel er indirect een toespeling wordt gemaakt op wat we in het tijdvak van de 19de en 20ste zowel aan reformatorische als aan rooms-katholieke kant wel afficheren als 'Liturgische Beweging', richt het programma zich beslist niet alleen op dit soort van specifieke liturgische hervormings- en/of vernieuwingsbewegingen. Ook wordt alleen indirect een verbinding gelegd

¹⁵ Zie met name: GRIMES: *Ritual criticism*.

met hedendaagse liturgische bewegingen. Te denken valt dan aan het programma van liturgisten die de continuïteit onderstrepen van de Liturgische Beweging¹⁶ en aan de feministisch liturgische beweging die vooral in en vanuit de Verenigde Staten aan invloed wint. Terecht laat Denise Dijk in een rijk gedocumenteerd overzichtsartikel met betrekking tot de Amerikaanse feministisch liturgische beweging zien hoe 'beweging' hier vooral de kenmerken oproept van een sociale beweging. 'Beweging' komt hier in eerste instantie voort uit onbehagen, kenmerkt zich door (hervormende) actie, groepsvorming van 'verwante zielen', en kan gevolgd worden in organisaties en interacterende netwerken.¹⁷

In het landelijke onderzoeksprogramma worden dit soort van bewegingen weliswaar ingesloten, maar wordt primair en algemener via 'bewegingen' een in principe open, brede en neutrale verwoording gevonden van wat ook wel aangeduid wordt als liturgische veranderingen of ontwikkelingen. Verwijzend naar de ruim voorhanden literatuur over het thema van rituele verandering in het algemeen en dat van liturgische verandering in het bijzonder, wordt met 'bewegingen' liturgische ontwikkeling of verandering algemeen en open tegemoet getreden, waarbij vooral ook de aandacht wordt gericht op het aspect van inculturatie, kortom: op het weer volop in de belangstelling staande thema van het samenspel van cultus en cultuur.¹⁸

(b) Bij dit alles is er het besef dat liturgie altijd in beweging is, altijd verandert, altijd incultureert. Riten zijn van nature dynamisch, al was het maar omdat het immers altijd gaat om een steeds nieuwe en unieke *performance*. Het is altijd een nieuw spel, *in actu*, dit ondanks de factoren van vastlegging, traditie, controle, herhaalbaarheid, scripts, scenario's en rubrieken. Dat liturgie dynamiek en beweging is, en ook in ruimte en tijd zich steeds ontwikkelt, is inmiddels zoals al opgemerkt werd een belangrijk uitgangspunt in het vak liturgiewetenschap geworden. Het perspectief van continuïteit en vaste traditielijnen heeft inmiddels algemeen plaats gemaakt voor dat van verandering,

¹⁶ Vgl. L. VAN TONGEREN: Liturgical renewal never ends (in druk); IDEM: Liturgie in context. De vernieuwing van de liturgie en de voortgang ervan als een continu proces, in *Tijdschrift voor liturgie* 80 (1996) (in druk); G. LUKKEN: *Inculturatie en de toekomst van de liturgie*, IDEM: Inculturation de la liturgie: théorie et pratique, in *Questions liturgiques* 77 (1996) 10-39 (nummer bevat verslag van het Internationaal Colloquium Liturgie van het Liturgisch Instituut te Leuven oktober 1995 over inculturatie).

¹⁷ D. DIJK: De Feministisch Liturgische Beweging in de Verenigde Staten van Amerika, in A.-M. KORTE e.a. (red.): *Proeven van vrouwenstudies theologie*, deel IV (Utrecht 1996) (= IIMO research publication 44) 63-118, voor 'beweging': 65s.; zie ook: D. DIJK: Developments in feminist liturgy in the Netherlands, in *Studia liturgica* 25 (1995) 120-128.

¹⁸ Vgl. C. BELL: Ritual, change, and changing ritual, in *Worship* 63,1 (1989) 31-41 en de verwijzingen naar het werk van Anton Baumstark in noot 9.

discontinuïteit en contingentie.

De historische ontwikkeling van de liturgie laat de dynamiek van de traditie zien. Er zijn weliswaar verschillende elementen en aspecten en diverse personen en instanties aanwijsbaar die deze dynamiek sturen en beïnvloeden, maar de ontwikkelingen voltrekken zich ook via contingente processen. Via nieuwe interpretatiekaders zal getracht worden te zoeken naar de ratio die de liturgische verandering, beweging en transformatie in de loop van de tijd motiveert en argumenteert. Ten aanzien van iedere ontwikkelingsfase van de liturgie doet zich bijvoorbeeld de vraag voor in hoeverre het verleden bepalend en normerend is (geweest) voor de toekomst. Voor de actuele liturgie betekent dit een hermeneutische benadering van de geschiedenis van de liturgie (wat betekent in dit geval bijvoorbeeld het sinds Vaticanum II veel gehanteerde principe van de 'herbronning'?).

(c) Liturgische veranderingsprocessen worden dus in algemene zin gevat onder de noemer 'bewegingen'. Dat gebeurt met name ook om niet al op voorhand een bepaald type veranderingsproces centraal te stellen. Er bestaat een variëteit aan liturgische ontwikkelingsprocessen: er zijn marginale adaptaties, onderhuidse of defensieve bewegingen, grote transformaties of invoering van geheel nieuwe creaties. Het is overigens interessant te zien hoe juist ook dit scala aan veranderingen mede de uiteenlopende definities en omschrijvingen van liturgische inculturatie uitmaakt!¹⁹

(d) Ook wordt door het algemene en in meervoud gestelde 'bewegingen' niet op voorhand ingezet op een bepaalde fase of halte in het ontwikkelingsproces. Door ruime en meerdere ijkperiodes te kiezen komen zowel enerverende en vernieuwende impulsen en trendsettende paradigma's aan bod, als momenten van vastlegging, uniformering en homogenisering, zoals we die bijvoorbeeld ontmoeten in de tweede helft van de vierde eeuw en misschien ook wel bij uitstek in de tweede helft van de 20ste eeuw.

(e) Hierbij zijn we ons ervan bewust dat 'bewegingen' vaak een relatieve diagnose of constructie is. 'Bewegingen' worden nagestreefd, of gezien in de periode zelf, of later geconstateerd en gereconstrueerd. Veel hangt dus af van het standpunt van de beschouwer. Feitelijke liturgische beweging loopt niet altijd geheel synchroon met beweging in wetenschappelijke belangstelling. Voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld de aandacht voor rituelen van religieuze volkscultuur en het domein van vrouw en liturgie. Liturgische beweging is een zeer complex en gelaagd proces; vele factoren en stimuli spelen een rol, variërend van interne liturgische tot externe culturele. Wij hebben de volle bandbreedte van het proces op het oog.

¹⁹ Zie hier algemeen het werk van A. CHUPUNGCO en G. LUKKEN (vgl. het genoemde *Inculturatie en de toekomst van de liturgie*). Uitersten zijn hier bijvoorbeeld de omschrijvingen van CHUPUNGCO in *Cultural adaptation of the liturgy* (New York 1982) en A. SHORTER: *Toward a theology of inculturation* (New York 1988). Zie ook de literatuur genoemd in noot 16.

(f) Op deze wijze willen we in het onderzoekprogramma via een reeks in ijkperioden uitgezette deelstudies liturgische veranderingsprocessen in hun context bestuderen. Hoe krijgt verandering vorm? Welke factoren zijn er in het spel? Op de achtergrond, en soms op de voorgrond, spelen twee punten nog een rol waarop al een toespeling werd gemaakt bij de vakomschrijving. Allereerst de overweging dat dit soort onderzoek bouwstenen leveren kan voor de 'ijkperiode' van de *liturgia condenda*, en voorts het perspectief dat via dit type onderzoek uiteindelijk ook een bijdrage wordt geleverd aan een vernieuwde *liturgie comparée*, dat er misschien patronen van beweging opdemen, per periode of op een nog algemener plan.

Hoe dan ook: het concept of de noemer 'bewegingen' geeft dit programma kader en richting.

3.4. Feest in jaar en leven

Nadere aanduiding

Deze algemene en het programma dragende inzet wordt toegespitst en uitgewerkt via het in tal van cultuurwetenschappen sterk in de belangstelling staande thema 'feest in jaar en leven'. Op deze wijze wordt niet alleen aangesloten bij internationale ontwikkelingen²⁰, maar met name ook bij de eerdere onderzoekprogramma-lijnen in de Nederlandse liturgiewetenschap²¹.

Met *feest* wordt verwezen naar het moment waarop of de gelegenheid waarbij mensen binnen de ordening van de tijd en de voltrekking van de levensloop individueel, groepsgewijs of als samenleving bijzondere, dat wil zeggen: het leven van alledag doorbrekende, rituele gestalte geven aan gebeurtenissen die het persoonlijke en het sociale bestaan markeren vanuit de gelovige, religieuze en levensbeschouwelijke zinoriëntatie.

Onderzoeksniveaus

In het gekozen thema van feestcultuur, dat steeds in het al genoemde en uitgewerkte perspectief van beweging en verandering wordt geplaatst, worden drie niveaus van onderzoek samengebracht die elders in onderzoek naar feest en ritueel nog al eens in isolement worden ontmoet. Deze niveaus, die het algemene onderzoeksontwerp betreffen, kunnen als volgt worden onderschei-

²⁰ Zie voor het internationale perspectief: A. SCHILSON: Fest und Feier in anthropologischer und theologischer Sicht, in *Liturgisches Jahrbuch* 44,1 (1994) 3-32; B. KRANEMANN: 'Feiertags kommt das Vergessene...'. Zur Deutung und Bedeutung des christlichen Festes in moderner Gesellschaft, in *Liturgisches Jahrbuch* 46,1 (1996) 3-22.

²¹ Denk hier bijvoorbeeld aan sporen van vroegere onderzoekprogramma's: 'Heortologische bijdragen' (Utrecht) en 'Feest en ritueel/Festa chori, festa fori' (P.J. Meertens-Instituut, KNAW, Amsterdam).

den.²² (a) Op de eerste plaats is er het niveau van een *individueel* feest of ritueel, in heden of verleden. (b) Vervolgens is er op een wat hoger en algemener plan het niveau van de *feestcultuur*.²³ Hier wordt een breder terrein bestreken, omdat gevallen in samenhang worden gezien. Dit niveau wordt met name ook gedragen door mogelijkheden om zowel diachroon als vergelijkend/comparatief te werken. (c) Op een nog hoger plan is er het meta-niveau. Hier gaat het om *het* feest, om *het* ritueel. Hier wordt gewerkt aan een theorie van het feest. Voorbeelden kunnen hier zijn een filosofie van het feest (zie bijvoorbeeld het verrassende slotessay van Marquard in de bundel *Das Fest* waar hij 'een kleine filosofie van het feest' presenteert²⁴), of een theologie van het feest waartoe bijvoorbeeld Schilson oproept²⁵, of een psychologie²⁶, of een (pastoraal/godsdienst-)sociologie van het feest (ooit ontworpen door Gerard van Tillo in een bundel²⁷). Door nu expliciet te kiezen voor 'feestcultuur' kunnen deze niveaus *in samenhang* worden gebracht, waarbij het tweede niveau een sleutelrol vervult als onontbeerlijke intermediair tussen het eerste en het derde niveau.

Via het thema feestcultuur kan ook tegemoet worden gekomen aan de wens de receptie in het onderzoek te betrekken. Juist feestcultuur wordt gedragen door het samenspel van cultus en cultuur, van openbare en religieuze riten; aan de rituele repertoires van feestcultuur participeerden grote groepen van de samenleving. In de huidige (post)moderne maatschappij is het in veel gevallen zo dat mensen soms alleen nog via feesten in jaar en leven in contact komen met liturgie. In dit verband wordt er dan ook gesproken van zogenoemde 'feestchristenen'. In dit kader is het ook interessant op basis van de deelstudies te bezien hoe een vergelijking tussen feestcultuur in jaar en

²² Vgl. H. GERNDT: Festkultur als Forschungsfeld, in *Ethnologia Flandrica* 7 (1991) 7-29.

²³ GERNDT: Festkultur.

²⁴ O. MARQUARD: Kleine Philosophie des Festes, in U. SCHULTZ (red.): *Das Fest; eine Kulturgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart* (München 1988) 413-420.

²⁵ SCHILSON: Fest und Feier; zie ook: KRANEMANN: 'Feiertags kommt das Vergessene...'. Zie reeds: Fr. TABORDA: *Sakramente: Praxis und Fest* (Düsseldorf 1988).

²⁶ Vgl. bijvoorbeeld R. NAUTA in *Ik geloof het wel: godsdienstpsychologische studies over mens en religie* (Assen 1995) 107-109 (vooral Marquard hernemend).

²⁷ G. VAN TILLO: De religieuze dimensie van feesten, in: A. BLIJLEVENS e.a. (red.): *Gelegenheidsverkondiging: Feest* (Averbode/Apeldoorn 1988) (= UTP-Studie 9) 10-32.

leven uitvalt. Wat zijn hier verschillen en overeenkomsten?²⁸

De actualiteit: feestelijke verandering en de paradox van de ritencrisis

Vooraf in de actualiteit kan via het thema feestcultuur worden aangesloten bij een breed cultuurwetenschappelijk aandachtsgebied. Immers liturgische veranderingen blijken te staan in een bredere context van feestelijke verandering. Vrij algemeen signaleren onderzoekers een veranderingsproces op het terrein van feest en ritueel dat met name sedert de jaren zestig in Europa volgens vele (voornamelijk sociaal-wetenschappelijke) onderzoekers op ongekende schaal gestalte krijgt.²⁹ Het is natuurlijk de vraag in hoeverre deze veranderingen in de rituele cultuur werkelijk nieuw en ongekend zijn en of en hoe die ontwikkelingen wellicht mede samenhangen met veranderingen in de agenda van de onderzoekers. Maar hoe dan ook: vele onderzoekers signaleren opvallende veranderingen in de Europese cultuur van riten en feesten. Vooral in de openbare feestcultuur op regionaal en lokaal niveau krijgt deze verandering gestalte zo blijkt inmiddels uit een reeks van diverse voorhanden zijnde gevalstudies. Deze verandering hangt met name samen met de opmerkelijke opbloei van wat wel 'traditionele' feestcultuur wordt genoemd. Volstaan kan worden met een verwijzing naar wat vrij algemeen wordt aangeduid met 'revitalisering' en de zogenoemde paradox van de ritencrisis.³⁰ Terwijl binnen vele kerkmuren feest en ritueel, alle liturgievernieuwingen ten spijt, lijken af te kalven (ook een belangwekkende verandering overigens!) bloeit de feestcultuur erbuiten. Ook zijn er tekenen die wijzen op een nieuwe toenadering van liturgie en openbare feestcultuur. Er zijn zowel voorbeelden van een folklorisering van de liturgie als van een liturgisering van openbare feestcultuur.³¹ Dorpsfeesten, devoties, bedevaarten en pelgrimages, processies, oogst-

²⁸ Door deze dynamische benadering van feest(cultuur) kan een statisch gehanteerde oppositie van 'christelijke' en 'seculiere' feesten (bijv. te vinden in KRANEMANN: 'Feiertags kommt das Vergessene...!') overstegen worden.

²⁹ Samenvattend: J. BOISSEVAIN: Nieuwe feesten: ritueel, spel en identiteit, in IDEM: (red.), *Feestelijke vernieuwing in Nederland?* (Amsterdam 1991) (= Cahier van het P.J. Meertens-Instituut 3) 1-14; IDEM (red.): *Revitalizing European Rituals* (London 1992).

³⁰ Voor riten, ritencrisis algemeen: G. LUKKEN: *Geen leven zonder rituelen. Antropologische beschouwingen met het oog op de christelijke liturgie* (Hilversum 1988 3e druk); IDEM: *De onvervangbare weg van de liturgie* (Hilversum 1984 2e druk); zie ook de bundeling van werk van LUKKEN: *Per visibilia ad invisibilia. Anthropological, theological, and semiotic studies on the liturgy and the sacraments*. Collected and edited by Louis van Tongeren and Charles Caspers (Kampen 1994) (= Liturgia condenda, 2), m.n. part I, 45-236.

³¹ Samenvattend met ruime literatuuropgave: P. NISSEN: *De folklorisering van het onalledaagse* (Tilburg 1994) en P. POST: *Ritueel landschap: over liturgie-buiten* (Heeswijk/Baarn 1995) (= Liturgie in perspectief 5).

dankfeesten, carnaval, kerstmarkten, gildefeesten, patroonsfeesten, de interessante concurrentieslag bij ons tussen sinterklaas en de kerstman, palmpaasoptochten, het is maar een willekeurige greep uit de volop (op)levende en in beweging zijnde Europese rituele cultuur. In toenemende mate zijn deze rituele repertoires inmiddels binnen verschillende disciplines object van onderzoek. Een enorme impuls ging hierbij uit van het feit dat men onder andere in de godsdienstwetenschappen, geschiedwetenschap, antropologie en Europese etnologie ontdekte hoe vooral feest en ritueel van uiterst vruchtbare heuristische waarde zijn. Via feest en ritueel kan uitermate slagvaardig het culturele onderzoeksterrein worden betreden. Sociale antropologie werd aldus steeds vaker werkelijk culturele antropologie en tal van historici ontdekten het domein van de *ritual studies*. Hier lijkt in menig opzicht de tijd rijp voor confrontaties en vergelijkingen. Op het gebied bijvoorbeeld van de Nederlandse feestcultuur van de 19de en 20ste eeuw zouden een reeks van gevalstudies de basis kunnen vormen voor een op patronen gerichte studie waarbij vooral ook ontwikkelingen buiten de strikte liturgische binnenkerkelijke kaders geconfronteerd worden met binnenkerkelijke liturgische veranderingen.³² Ook past hier een vergelijking met de veel minder onderzochte feestcultuur op de levensas. In algemene zin kan voor de verschillende onderzoeksperspectieven worden verwezen naar een overzicht dat Schilson opstelde voor een liturgiewetenschappelijk forum³³.

Op weg naar een theologie van het feest?

Schilson signaleert dat het in het feestonderzoek opvalt dat theologische disciplines achter blijven. Waar tal van rituele, antropologische en sociologische studies over 'feest en ritueel' verschijnen, spelen theologische studies

³² Vgl. hier bijvoorbeeld: G. ROOIJAKKERS: *Rituele repertoires* (Nijmegen 1994) (Memoria); C. WIJERS: *Prinsen en clowns in het Limburgse narrenrijk. Het carnaval in Simpelveld en Roermond 1945-1992* (Amsterdam 1995) (= Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut 22); J. HELSLOOT: *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896* (Amsterdam 1995) (= Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut 24); alsook de vele deelstudies op het terrein van riten van religieuze volkscultuur: samenvattend met lit. opgave: P. POST: *Ritueel landschap* sub 4.1. 23-28 noot 54; IDEM: Thema's, theorieën en trends in bedevaartonderzoek, in J. PIEPER, P. POST, R. VAN UDEN (red.): *Bedevaart en pelgrimage. Tussen traditie en moderniteit* (Baarn 1994) (= UTP-Katernen 16) 253-302. Zie voor 'levensrituelen' bijvoorbeeld: G. LUKKEN: Die Taufe: ein unersetzbares Sakrament, in *Per visibilia ad invisibilia* 158-183; IDEM: Theology and baptism after Vatican II. Shifting accents and lacunae, *ibidem* 184-195; IDEM: This is a great mystery. A theological reflection on the sacrament of marriage, *ibidem* 196-205; IDEM: Funérailles et marginalité, *ibidem* 205-223; A. SCHEER: Peilingen in de hedendaagse huwelijksliturgie. Een oriënterend onderzoek, in *Tijdschrift voor liturgie* 62 (1978) 259-317; zie ook de bijdrage van PIEPER en POST in dit *Jaarboek*.

³³ SCHILSON: Fest und Feier; aan te vullen met KRANEMANN: 'Feiertags kommt das Vergessene...!'

eigenlijk nauwelijks een rol. Dit onderzoekprogramma wil daar vanuit de liturgiewetenschap verandering in brengen. Slechts zelden wordt immers getracht de zin van het feest theologisch te verhelderen en daarbij het antropologisch fundament ervan te betrekken. Dit is des te opvallender omdat het gaat om een menselijk gegeven dat zowel voor het individu als de gemeenschap een centrale en onvervangbare plaats inneemt bij de bemiddeling van zin. Dit geldt evenzeer, en wellicht nog radicaler, voor de christelijke zinging. Het is dan ook uitermate belangrijk het thema 'feest' theologisch verder te doordenken.

4. Het onderzoekprogramma: de projecten die er deel van uit maken

Tot slot bieden we hier een overzicht aan van de verschillende deelnemende projecten. Opgenomen zijn alleen die projecten die een min of meer vastliggende planning kennen. Voor een volledig overzicht, inclusief alle lijnen van nationale en internationale samenwerking, zij verwezen naar de uitgebreide programma-omschrijving. Steeds worden per project de uitvoerder(s) genoemd, de titel van het project en een korte karakteristiek, alsmede indien mogelijk enkele reeds op dit projectterrein verschenen publikaties.

A. Algemeen, methodologisch, theoretisch, historiografisch, statuut vak

1. P. Post (Tilburg): *Festa chori, festa fori* (1): Rituele verandering en (vergelijkende) liturgiewetenschap.

In samenhang met project no. 20 wil het project reflecteren op zowel ontwikkelingen in de huidige liturgiewetenschap als op enige centrale begrippen van dit programma (vgl. rituele beweging en feest). Uitgangspunt vormen hierbij de ontwikkelingen op de zogenoemde 'rituele markt'. Met name wordt hierbij aansluiting gezocht bij ontwikkelingen in de zogenoemde *ritual studies*. Vragen zijn onder andere: Welke diagnose kan vanuit het bredere kader van de zogenoemde 'paradox van de ritencrisis' het best gesteld worden met betrekking tot de huidige positie van de christelijke liturgie? Hoe verhouden zich in dat verband de niveaus van vorm, beleving en ervaring, en inhoud van rituelen? Wat zijn de gevolgen van deze rituele ontwikkelingen/bewegingen voor de beoefening van de liturgiewetenschap? Meer in het bijzonder wordt hier gedacht aan nadere en hernieuwde studie vanuit bovenstaande vragen en kaders naar het thema van liturgie en volksreligiositeit en naar de verhouding van liturgie als *theologia prima* en de zogenoemde *theologia secunda*. Dit onderzoek naar de aard van de situatie zowel van de rituele en liturgische markt, als van het liturgiewetenschappelijk 'bedrijf' zal met name ook geconfronteerd worden met ontwikkelingen op het terrein van de sacramententheologie/theologie van de liturgie waarbij met name theorie en theologie rond 'feest' een rol zal spelen.³⁴

³⁴ Vgl. exemplarisch bijvoorbeeld TABORDA: *Sakramente: Praxis und Fest*, zie voorts voor dit project: POST: Thema's, theorieën en trends in bedevaartonderzoek; IDEM: Het wonder van Dokkum en andere verhalen van afstand en betrokkenheid: lokale pastorale interactie op heilige plaatsen vergeleken, in M. VAN UDEN, J. PIEPER, P. POST (red.): *Oude sporen, nieuwe wegen: ontwikkelingen in bedevaartonderzoek* (Baarn 1995) (= UTP-katernen 17) 107-132; IDEM:

B. De ijkperiodes

Ijkperiode (I): Vroege kerk

2. D. Monshouwer (Hoevelaken): De evangeliën en de joodse eredienst.

Doel van het onderzoek is, uitgaande van de veronderstelling dat de evangeliën zijn geschreven om te worden (voor)gelezen naar analogie van de lezing van de Schriften in de synagoge, de relatie van de evangeliën met de (joodse) feesten en de (driejarige?) torahcyclus in kaart te brengen. Ten aanzien van Marcus en Johannes betreft dit een verdere uitwerking van eerdere publikaties, rekening houdende met de ingebrachte kritiek en nieuwe inzichten; ten aanzien van Mattheüs en Lucas moeten de hypothesen nog ontwikkeld worden.

Bij de uitvoering van het onderzoek zullen de volgende hypothesen als uitgangspunt worden genomen: (a) Van bijzonder belang zijn de veranderingen die zijn opgetreden in de joodse eredienst van tempel en synagoge rond 70 AD. Deze veranderingen betreffen zowel de feesten als de schriftlezing. (b) Zij zijn van beslissende invloed geweest op de vorming van de joodse eredienst in zijn huidige gestalte én op de christelijke eredienst in de eerste twee eeuwen. (c) Zij zijn niet het gevolg van besluiten van synoden of concilies, maar de uitkomst van een complex proces, dat grotendeels samenvalt met de ontwikkeling van het christendom van een stroming binnen het jodendom tot een kerk tegenover de synagoge. (d) De verschuiving van de sabbat als de wekelijkse vierdag naar de zondag heeft ook op de een of andere manier plaats in dit proces. Het keizerlijk decreet waarbij de zondag als rustdag wordt uitgeroepen, markeert slechts de afsluiting van een periode waarin de jaarlijkse en wekelijkse vieringen aan grote veranderingen onderhevig waren.³⁵

3. G. Rouwhorst (Utrecht): Transformatie van liturgische tradities in het vroege christendom.

Doel van het onderzoek is de ontstaansgeschiedenis en de verdere ontwikkeling van de vroegchristelijke liturgie te reconstrueren (tot aan het einde van de 4de/het begin van de 5de eeuw). Speciale aandacht zal daarbij worden besteed aan de feesten gedurende het jaar (Paascyclus en Kerstmis/Epiphanie) en aan de rituele maaltijden (eucharistieviering, agapè, dodenmaal). Bij de uitvoering van het onderzoek zullen de volgende hypothesen als uitgangspunt worden genomen: (a) Tussen de nieuwtestamentische periode en de 4de eeuw is de eredienst sterker aan veranderingen en ontwikkelingen onderhevig geweest dan veelal door kerk- en liturgie-historici en door systematische en praktische theologen wordt verondersteld. (b) Aan het begin van de liturgiegeschiedenis was er niet zozeer sprake van uniformiteit maar veeleer van verscheidenheid. Om dit gegeven recht te doen moeten alle beschikbare bronnen in het onderzoek worden betrokken, ook die bronnen die vanuit een later (orthodox) perspectief bezien als heterodox of marginaal gelden (gnostiek, manicheïsme, apocriefe Handelingen etc.). (c) De vroegchristelijke

Ritueel landschap, IDEM, De creatie van traditie volgens Eric Hobsbawm, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 11 (1995) 77-101; IDEM: Zeven notities over rituele verandering; P. POST, P. NISSEN, C. CASPERS (red.): Religie thuis. Religiebeleving in het katholieke huisgezin rond 1900, in *Trajecta* 4 (1995) 95-102; P. POST: 'God kijkt niet op een vierkante meter...' of Hobsbawm herlezen, in: C. VAN DER BORGT, A. HERMANS, H. JACOBS (red.): *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) (= Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut 25) 175-200.

³⁵ Vgl. D. MONSHOUWER: Der dreijährige Torazyklus im christlichen Gemeindegottesdienst. Ein ökumenisches Projekt, in Kl. RICHTER, B. KRANEMANN (red.): *Christologie der Liturgie; Der Gottesdienst der Kirche - Christusbekenntnis und Sinaibund* (Freiburg Br. 1995) (= Quaestiones disputatae 159) 131-137; IDEM: Überraschende Erfahrungen. Der dreijährige Torazyklus im christlichen Gemeindegottesdienst, in *Bibel und Liturgie* 68 (1995) 172-180; IDEM: Als Kerstmis en Pasen op één dag vallen, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 12 (1996).

rituelen zijn ontstaan als gevolg van een transformatie van enerzijds joodse anderzijds 'hellenistische' rituelen. In dat verband dient niet alleen de vraag naar de herkomst van de christelijke rituelen te worden gesteld, maar dient ook na te worden gegaan welke transformaties de joodse en hellenistische rituelen hebben ondergaan als gevolg van hun verchristelijking (in vergelijking met de eerste vraag heeft de tweede tot nog toe in het onderzoek te weinig aandacht gekregen). Bij het bestuderen van deze transformatieprocessen dient verder bijzondere aandacht te worden besteed aan de Syrischtalige kerken, ook in een wat latere periode, omdat joodse invloeden zich daar sterker en langer hebben doen gelden dan elders. (d) De christelijke liturgie zoals die in de eerste drie eeuwen vorm heeft gekregen, heeft vanaf het einde van de derde en met name in de 4de eeuw ingrijpende veranderingen ondergaan als gevolg van de veranderende plaats van christendom en Kerk in samenleving en cultuur.³⁶

4. M. Schrama OSA (Utrecht): Christelijke geloofsverkondiging in de preken van Augustinus. Het project wil achterhalen welke betekenis een reeks van geselecteerde preken heeft in het kader van reflectie en beleving. Wat is de betekenis van de in een bepaalde preek behandelde, of als uitgangspunt gekozen, schrifttekst? Welke relatie heeft Augustinus' beleving en verkondiging van de christelijke geloofsartikelen in zijn geheel met de inhoud van de gekozen preken en met de in zijn preken gebruikte schriftteksten in het bijzonder? Het doel van het project is tweeledig: (a) Op de eerste plaats wil de onderzoeker door de inhoud van de preken te benaderen langs de weg van het vertalen, gedwongen worden de exacte gedachtingen van iedere preek afzonderlijk na te voltrekken. Tevens zal Augustinus' geloofsbeleving onderzocht worden, uitgaande van de veronderstelling dat er voor Augustinus in zijn uitleg van de geloofsartikelen een samengaan is van beleving en reflectie. Bovendien zal het, door middel van een annotatie van de vertaalde tekst, mogelijk zijn de inhoudelijke verkondiging van de kerkvader toegankelijk te maken voor het Nederlandse taalgebied. (b) Op de tweede plaats wil de onderzoeker, door middel van een meer thematische studie van Augustinus' preken, de samenhang achterhalen en verhelderen tussen Augustinus' liturgische beleving, zijn op de praktijk gerichte catechese, zijn apologetiek, verkondiging en literaire arbeid enerzijds, en de dogmatische inhoud van christelijke geloofsartikelen anderzijds. In het onderzoek zal speciaal gelet worden op het liturgisch kader en op de schriftcitaten en -allusies. In feite wordt er gezocht naar de onderlinge relatie tussen Augustinus' liturgisch, exegetisch, dogmatisch en spiritueel kader. Met name komt voor onderzoek dat gedeelte van Augustinus' oeuvre in aanmerking dat gevormd wordt door de preken over het liturgisch jaar; en wel die preken die een of meerdere artikelen van het geloof ter sprake brengen zoals preken op Kerstmis, op de Openbaring des Heren, in de Veertigdagentijd, op Pasen, Hemelvaart en Pinksteren.³⁷

³⁶ Zie nu reeds: G. ROUWHORST: Bread and cup in early Christian Eucharist celebrations, in CASPERS, LUKKEN, ROUWHORST (eds.): *Bread of heaven*, 11-40; IDEM: De kracht van water. De wijding van het doopwater in de Romeinse liturgie van de late Oudheid tot aan het einde van de Middeleeuwen, in M. MOSTERT, A. DEMYTTENAERE (red.): *De betovering van het middeleeuwse christendom* (Hilversum 1995) 129-170; IDEM: De lezing van de Schrift in de vroeg-christelijke liturgie, in *Tijdschrift voor liturgie* 79 (1995) 330-347; IDEM: Bespreking van A. GELSTON: The Eucharist prayer of Addai and Mari (Oxford 1992), in *Journal of Semitic Studies* 40 (1995) 157-160.

³⁷ Zie voor dit project: M. SCHRAMA: Prima lectio quae recitata est. The liturgical pericope in light of Saint Augustine's Sermons, in *Augustiniana* 45 (1995) 141-175; IDEM: Aandoen als aanzet tot eenheid. Een katholieke reactie op enkele postmoderne gedachten, in *Communio* 20 (1995) 470-480; IDEM: *Aurelius Augustinus. Als licht in het hart. Preken voor het liturgisch jaar*, vertaling M. SCHRAMA e.a., inleiding en aantekeningen M. SCHRAMA (Baarn 1996).

5. S. de Blaauw (Rome): Het Romeinse kerkgebouw als functionele eenheid.³⁸

Binnen een breder kader strekt het aandachtsgebied zich chronologisch uit van de vroegchristelijke periode tot en met de Romeinse barok. Niet alleen de liturgische inrichting, maar het gehele apparaat van architectuur en decoratie van een kerkgebouw kan onderwerp van studie zijn. Het onderzoek dat S. de Blaauw binnen dit kader verricht gaat over liturgische disposities in de vroegchristelijke en vroegmiddeleeuwse kerken van Rome tot het concilie van Trente. Voorlopig richt de aandacht zich op de volgende subthema's: liturgische dispositie en oriëntatie; de ontwikkeling van het altaarretabel; grafmonumenten in relatie tot hoofdaltaar en hoofdkoor. Doel is de publikatie van een boek over liturgische disposities in Rome (systematische studie) en een reeks artikelen over deelonderwerpen.

In 1996 zal een toegevoegd onderzoeker een deelonderzoek starten over de wijzigingen die in de 16de, 17de en 18de eeuw plaatsvonden in de liturgische disposities van vroegchristelijke en middeleeuwse kerken.³⁹

Ijkperiode (II): Vroege Middeleeuwen⁴⁰

6. L. van Tongeren (Tilburg): De liturgische kalender in het Westen tijdens de vroege Middeleeuwen.

De christelijke eredienst van het Westen is gemodelleerd op de lokale tradities zoals deze zich tot in het begin van de vroege Middeleeuwen in Rome hadden ontwikkeld. Naast deze Romeinse tradities bestonden er in de vroege Middeleeuwen nog diverse andere lokale en regionale liturgische tradities. Deze moesten het onderspit delven toen vanaf de 8ste eeuw een uniformeringsstrategie in gang werd gezet waarbij de Romeinse liturgische boeken de inzet vormden. Het gevolg was dat pluriformiteit en lokale en regionale eigenheid plaats maakten voor uniformiteit en universaliteit. De vraag die binnen het project centraal staat, is in welke mate en ten aanzien van welke onderdelen of inhoudelijke thematieken gedachtengoed uit de niet-Romeinse lokale tradities bewaard is gebleven en verwerkt is in wat tijdens de vroege Middeleeuwen de kern is geworden van de Latijnse westerse eredienst. Om deze vorm van inculturatie nader te traceren is een verdere bestudering van de inheemse tradities binnen hun culturele setting van belang. Het onderzoek spitst zich toe op feesten die een plaats hebben (gekregen) op de liturgische kalender.⁴¹

Ijkperiode (III): Late Middeleeuwen⁴²

7. Ch. Caspers (Tilburg): Ritueel, magie, theologie.

Onderwerp zijn vooral de plaats van de sacramenten en de sacramentalia binnen de volksvroomheid en de condities waaraan deze volksvroomheid naar de maatstaven van theologen diende te voldoen. Als uitgangspunt voor het onderzoek wordt het dominante normen- en waardenkader genomen, zoals geformuleerd door de scholastieke theologie (en wordt aange-

³⁸ NB: dit project heeft tevens betrekking op de ijkperiodes II, III en IV.

³⁹ Vgl. S. DE BLAAUW: *Das Pantheon als christlicher Tempel*, in M. JORDAN-RUWE, U. REAL (eds.): *Bild- und Formensprache der spätantiken Kunst. Hugo Brandenburg zum 65. Geburtstag* (= *Boreas* XVII (1994)) 13-26; IDEM: *Cultus et decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale: Basilica Salvatoris, Sanctae Mariae, Sancti Petri* (Città del Vaticano 1994) (= *Studi e testi della Biblioteca Apostolica Vaticana* 355-356).

⁴⁰ NB: zie ook project no. 5.

⁴¹ Dit project sluit aan op het inmiddels afgesloten project no. 33.

⁴² NB: Zie ook project no. 5.

troffen in: catechismussen, conciliebesluiten, 'spiegels', commentaren op het Onzevader, preekbundels, etc.). Het onderzoek zal uitmonden in een viertal artikelen waarin onder meer aandacht wordt besteed aan de plaats van het sacrament van de eucharistie in de jaar- en levenscyclus van de gelovigen. Daarnaast zal, in samenwerking met M. Gielis een monografie worden uitgegeven (zie onder project 8) over 'ritueel, magie en theologie in de Lage Landen (met name in het oude hertogdom Brabant) tijdens de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd'.⁴³

8. Ch. Caspers & M. Gielis (Tilburg): Verschijningen, mirakels en magie. De houding van de katholieke kerk tegenover het volksgeloof. (late Middeleeuwen en begin Moderne Tijd).⁴⁴ Het project betreft een verwerking en aanvulling van eerder verschenen artikelen. Het eigene hiervan is dat, in tegenstelling tot de meeste andere publikaties over het spanningsveld magie/volksvroomheid, het toenmalige dominante normen- en waardenkader, zoals geformuleerd door scholastieke theologie, als uitgangspunt wordt genomen. Onderwerp zijn vooral sacramentalia en volksgebruiken en de condities waaraan deze moesten voldoen om 'kerkelijke goedkeuring' te vinden in het dagelijks leven, en in de jaar- en levenscyclus.

Ijkperiode (IV): 17de/18de eeuw⁴⁵

9. J. Luth (Groningen): Evangelia Dominicalia.

Onderzoek naar het gebruik van leesroosters in het gereformeerde protestantisme vóór 1800. Een nieuwe interpretatie van synode- en kerkeradsacta, alsmede de verschillende edities met perikopen voor het gebruik in kerk en op school wijzen erop, dat het traditionele beeld als zou het Nederlandse calvinisme alleen de vrije tekstkeuze of *lectio continua* hebben gekend, moet worden bijgesteld.

Doel van het onderzoek is, om zoveel mogelijk bronnen te inventariseren, waarbij van de comparatieve methode gebruik zal worden gemaakt. In dit kader worden ook de zogenaamde 'feeststoffen' (bijbelteksten die voor de feestdagen werden gebruikt) onderzocht.

Het kader van het project wordt gevormd door onderzoek naar de geschiedenis van de hervormd/gereformeerde liturgie in Nederland.⁴⁶

10. H. Klaassens (Maastricht): Liturgische teksten uit de Reformatie in de Nederlanden.

Het project betreft een bronnenstudie van de hervormd/gereformeerde liturgie van de reformatische periode.

(a) Nagestreefd wordt de publikatie van een bronnenboek van teksten die de basis hebben gevormd van de protestantse liturgie in Nederland. Op analoge wijze als de uitgave van W. Herbst⁴⁷, ligt het in de bedoeling in modern Nederlands een verzamelbundel uit te geven.

(b) Vanuit de verzamelde teksten zal de geschiedenis van het theologisch denken beschreven

⁴³ Vgl. C. CASPERS: The Western Church during the late Middle Ages: *Augenkommunion* or popular mysticism?, in CASPERS, LUKKEN, ROUWHORST (eds.): *Bread of heaven* 83-98; IDEM: *Magister consensus*. Wessel Gansfort (1419-1489) en de geestelijke communie, in *Trajecta* 5 (1996) 97-110.

⁴⁴ Zie deels ook project no. 7.

⁴⁵ NB: zie ook voor deze ijkperiode boven de projecten nos. 5, 7 en 8.

⁴⁶ Vgl. project Klaassens, sub no. 10.

⁴⁷ W. HERBST: *Evangelischer Gottesdienst - Quellen zu seiner Geschichte* (Göttingen 1992).

worden.⁴⁸

11. K. Ouwens (Krommenie): Het neogallicaanse eenstemmige liturgische repertoire. In aansluiting op project no. 32 richt het project zich op een vrijwel volledige compilatie van het neogallicaanse eenstemmige liturgische repertoire, die zich bevindt in een zevendelig boekwerk getiteld 'L'office de L'Eglise noté' uit 1760 (met een herdruk in 1778). Het project wil de inhoud hiervan onderzoeken vanuit de vraag, aan welke van de talrijke neogallicaanse brevieruitgaven dit boek gerelateerd is, waaraan een systematisch onderzoek naar de ontwikkelingsgeschiedenis van deze brevieren en hun onderlinge verwantschap gekoppeld dient te worden. Tevens worden de liturgische en compositorische principes die aan het neogallicaanse repertoire ten grondslag liggen, duidelijker in kaart gebracht dan tot dusver is gedaan, dit om te komen tot een herwaardering van deze ten onder gegane traditie, die ook in ons land enige, zij het beperkte, maar wel concreet aanwijsbare invloed heeft gehad.

Ijkperiode (V): 19de / 20ste eeuw⁴⁹

12. P. Nissen (Tilburg/Nijmegen): Publieke feestcultuur in Noord-Brabant in de vroegmoderne en moderne tijd.

Onderzocht worden de historische veranderingsprocessen in zowel de vormgeving als de betekenisgeving van publieke feesten, met name kalenderfeesten, in het gebied van de huidige provincie Noord-Brabant. In detailstudies worden de structuurelementen van bepaalde feesten (Antonius Abt, Driekoningen e.d.) beschreven, zoals plaats en tijd van het feest, rituelen, handelingen en gebaren, kleding en attributen, lied en dans, eten en drinken. Vervolgens wordt gelet op de verschuivingen in de functies die jaarlijks terugkerende feesten vervullen voor de festanten (rolwisselingen en veranderingen in de aard van de participatie) en voor de lokale gemeenschap (feesten als versterking van de groepscohesie, als verbeelding van de lokale *communitas*, feesten en folklorisering). Aandacht wordt ten slotte ook besteed aan de ontwikkeling van de structuur van het feestjaar op grond van het model van het 'agro-liturgische jaar'.⁵⁰

⁴⁸ Vgl. hier als een eerste (werk)overzicht en inperking: (a) Kernteksten van Luther, Calvijn, Bucer en Zwingli ten aanzien van Ordinarium en sacramenten. (b) Teksten van Micron, Datheen, Synodebesluiten 16de en 17de eeuw. Eerste aanzetten worden gegeven in: H. KLAASSENS: *Das gottesdienstliche Leben in den Niederlanden*, in *Jahrbuch für Liturgie und Hymnologie* 35 (1994/5) (in druk); IDEM: *Origin and development of the Dutch Reformed Liturgy*, in *Studia liturgica* 26,2 (1996) (in druk).

⁴⁹ NB: zie ook project nos. 10 en 12.

⁵⁰ Vgl. P. NISSEN: *Varkenskoppen voor Sint Antonius. Oude en nieuwe achtergronden van een Zuidnederlands ritueel*, in L. VAN LIEBERGEN, W. PRINS (red.): *Antonius. 'De kleine en de grote'* (Uden 1995) 47-57; IDEM: *Gevierde identiteit: publieke feestcultuur als omgang met het verleden in de vroegmoderne en moderne tijd*, in: J. DEKKER (red.): *Sporen en spiegels. Beschouwingen over geschiedenis en identiteit* (Tilburg 1995) 23-30; IDEM: *Mobilizing the Catholic masses through the Eucharist: the practice of Communion from the Mid-19th century to the Second Vatican Council*, in CASPERS, LUKKEN, ROUWHORST (eds.): *Bread of Heaven* 145-164; IDEM: *Confessionele identiteit en regionale eigenheid. De pastorale instrumentalisering van regionale tradities in de vormgeving van de religieuze beleving*, in C. VAN DER BORGT, A. HERMANS, H. JACOBS (red.): *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) (= Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut 25) 155-172.

13. A. le Coq (Groningen): De Vrijzinnigen en het kerklied.

Tot op heden is geen onderzoek verricht naar de liedcultuur van het vrijzinnig protestantisme in Nederland. Onderzocht wordt waaruit het repertoire bestond in de periode 1870 (hoogtepunt van het Modernisme) en 1973 (verschijning van het *Liedboek voor de kerken* en het einde van een eigen gezangboekproductie). Daartoe zullen de gezangboeken en de daarop betrekking hebbende archivalia uit de desbetreffende periode worden onderzocht. Het onderzoek zal proberen antwoorden te vinden op de vragen welke gedachten er in vrijzinnige kring leefden met betrekking tot het kerklied, en welke invloed de liedcultuur van de vrijzinnigheid heeft ondergaan en uitgeoefend.

14. J. Luth (Groningen): Gemeentezang in het Nederlandse gereformeerde protestantisme.

Het onderzoek betreft de periode 1850-1900 en richt zich op het kerkelijk beleid, het repertoire (gezagboeken) en op de praktijk van de gemeentezang. Een belangrijk aandachtspunt is de orgelbegeleiding en analyse van koraalboeken in de desbetreffende periode. Omdat de vooraanstaande Nederlandse kerkmusici J.G. Bastiaans en J.A. van Eijken hun opleiding in Duitsland ontvingen, is onderzoek naar de kerkmuzikale cultuur in Duitsland onvermijdelijk. De resultaten van het onderzoek zullen nieuw licht werpen op het eigen aandeel van de protestantse kerkganger in de liturgie. Daarnaast is het onderzoek van belang voor de geschiedenis van de uitvoeringspraktijk.⁵¹

15. A. Vernooij (Utrecht): De Vakopleiding Kerkmuziek aan de Plompetorengracht (Utrecht).

Het project wil de geschiedenis schrijven van de in 1925 begonnen Kerkmuziekschool S. C[a]ecilia, daarna geheten het Nederlands Instituut voor Katholieke Kerkmuziek, nog later het Nederlands Instituut voor Kerkmuziek (NIK). Momenteel is het NIK opgenomen in de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht. De geschiedenis van het Utrechtse instituut is in het klein de geschiedenis van de bloei en aftakeling van de katholieke emancipatiebeweging in Nederland.

Het onderzoek richt zich achtereenvolgens op: (a) Ontstaan en inrichting van dit opleidingsinstituut als resultaat van de katholieke emancipatiebeweging en de Liturgische Beweging. (b) Het verloop van zijn geschiedenis, gestoeld op een bepaalde tijdsgeest, en dus weldra genoodzaakt steeds meer van zijn oorspronkelijke bouquet prijs te geven.

16. R. Bot (Tilburg): De ontwikkeling van de rooms-katholieke kerkmuziek in Nederland onder invloed van de Liturgische Beweging.

Onderzoek naar de ontwikkeling en het liturgisch functioneren van de kerkmuziek tussen 1900 en 1984 in Nederland onder invloed van de idealen van de Liturgische Beweging vanuit het gezichtspunt van de officiële kerkelijke documenten en instanties en vanuit het gezichts-

⁵¹ Vgl. J. LUTH: Aspects of Congregational Singing (II), in *Reformed Music Journal* VII, jan. (1995) 5-10; IDEM: De orgelwerken van Dietrich Buxtehude en de liturgie in Lübeck, in *Organist en Eredienst* 4 (1995) 145-149; IDEM: Analyserende opmerkingen bij enkele koraalgebonden orgelwerken van Buxtehude en Bach (I), in *Orgeldienst* 22 (1995) 79-87, 103-111; E. HAEIN: *Le problème du chant choral dans les Eglises Réformées et le trésor liturgique de la Cantilène Huguenote, Bronuigave, verzorgd en ingeleid door dr. Jan R. Luth, Nederlandse vertaling door drs. José Lieshout*, Nederlands Instituut voor Kerkmuziek (Baarn/Utrecht 1995); J. LUTH: Gemeentezang en orgelbegeleiding, in *Kerk & Muziek* 44 (1995) 103-105, 110 en 114-115. Vgl. algemeen: IDEM: Gemeentezang en orgelspel door de eeuwen heen, in: Chr. INGELSE, J.D. VAN LAAR e.a. (red.): *Nieuw handboek voor de kerkorganist* (Zoetermeer 1995) 49-71; IDEM: De psalmberijmingen, *ibidem* 73-77; IDEM: Calvinistische Musik, in *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopedie der Musik, begründet von Friedrich Blume. Zweite, neubearbeitete Auflage, hsg. von Ludwig Finscher, Sachteil 2* (Kassel etc. 1995) 335-344.

punt van de feitelijke praktijk.

17. R. Steensma (Groningen): Het beeld van Christus in de hedendaagse kunst.

Het Instituut voor Liturgiewetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen heeft de laatste jaren onderzoek gedaan naar het beeld van Christus in de hedendaagse kunst. Het eerste onderzoek betrof Nederland met als resultaat de expositie 'Jezus is boos' die in 1995 is gehouden. Het tweede onderzoek is uitgevoerd in Finland in samenwerking met Department for Art History van de universiteit van Jyväskylä (dr. H. Hanka) en het Department for Practical Theology van de universiteit van Helsinki (prof.dr. M. Heikkilä) met als resultaat de tentoonstelling 'Between Jesus and Väinämöinen' eveneens in 1995. Het derde onderzoek is uitgevoerd in New York samen met prof.dr. J. Blaettler sj van de universiteit van Fairfield (Con., USA) en zal uitmonden in de expositie 'The one chosen' in 1997. In het najaar van 1995 is begonnen met een onderzoek naar het beeld van Christus in de kunst van Londen, hetgeen zal resulteren in een tentoonstelling in 1997.

Een tentoonstelling met kunstwerken die alle Christus als het centrale thema hebben is meer dan een overzicht van een aspect van de hedendaagse kunst. Het is ook een spiegel van het denken van mensen over Christus en christendom in onze tijd. Sommige kunstenaars voelen zich verwant met het christelijk geloof, anderen staan er kritisch tegenover en hebben er soms duidelijk afstand of afscheid van genomen. In verscheidene kunstwerken worden existentiële vragen aan de orde gesteld waarbij Christus dikwijls een metafoor is voor menselijk lijden of vervreemding.

Bij het onderzoek in een bepaald cultuurgebied wordt de selectie primair gemaakt naar esthetische criteria en niet naar inhoudelijke. In het werk moet een verwijzing naar Christus voorkomen, zodat louter abstracte werken waarbij alleen de titel naar Christus verwijst buiten beschouwing gelaten worden. Ook wordt er op gelet dat het werk in voldoende mate representatief is voor de hedendaagse kunst. Om het begrip 'hedendaags' nader te begrenzen wordt primair gezocht naar kunst van de laatste twintig jaar. Eerst na de selectie komt de vraag aan de orde welk Christusbeeld naar voren komt.⁵²

18. R. Steensma (Groningen): Het gebruik van hedendaagse beeldende kunst in de eredienst.

De laatste jaren wordt in toenemende mate een kunstwerk in een kerk geplaatst om incidenteel op een zondag een rol te vervullen in de eredienst en is er sprake van een meer of minder intensieve wisselwerking tussen woord en beeld. In dergelijke diensten worden de kerkgangers heel direct op het kunstwerk betrokken: zij moeten er naar kijken, want het staat vooraan in het volle zicht en het is geen decoratie op de achtergrond.

De verhouding tussen kerk en kunst is in onze tijd een andere dan die in het verleden. Zij is steeds meer de verhouding van twee autonome partijen waarbij de kerk niet onderdanig is aan de kunst en de kunst niet aan de kerk. De kerk begint de kunst ernstig te nemen, met haar het gesprek te zoeken en van haar een eigen bijdrage tot inzicht te verwachten. De kunst verkondigt geen heil en kan de werkelijkheid niet veranderen of verlossen, maar zij kan wel helpen de werkelijkheid bloot te leggen en kan daarin een waardevolle gesprekspartner van de kerk zijn.

Veel hedendaagse kunst stelt de beschouwer primair voor existentiële vragen. In de tweede plaats kan kunst helpen om vaste gevoelens bij bijbelverhalen te doorbreken en nieuwe associaties op te roepen. In de derde plaats is er het meditatieve aspect, vooral in de abstracte kunst.

Er zijn verschillende mogelijkheden om hedendaagse kunst een rol te laten spelen in de eredienst. De meest gebruikelijke situatie is de aanwezigheid van één kunstwerk dat het uitgangspunt van de dienst vormt doordat de voorganger zijn associaties verwerkt in lezingen,

⁵² Vgl. R. STEENSMA: De kerk en het nieuwe Christusbeeld, in R. STEENSMA (red.): expositie en catalogus: *Jezus is boos. Het beeld van Christus in de hedendaagse kunst* (Utrecht 1995) 53-64; IDEM: De kunstwerken, *ibidem* 65-165; IDEM: The image of Christ as a mirror of culture, in *Arts. The Arts in religious and theological studies* 8,1 (1995) 29-31.

liederen, gebeden en vooral in de preek. Hetzelfde kan plaatsvinden bij een expositie met werken van verschillende kunstenaars. Een tweede mogelijkheid is om de kerkgangers te vragen zich te verdiepen in het werk en hun associaties te verwerken in de kerkdienst. In elk van deze mogelijkheden vormt het kunstwerk het uitgangspunt. Dat ligt anders als van te voren een thema is bepaald en men een kunstwerk uitzoekt om dat thema te verduidelijken.

Terwille van dit onderzoek heeft het instituut het initiatief genomen tot uiteenlopende praktijksituaties, het verloop van de diensten geregistreerd en vervolgens geanalyseerd. Een concentratie van de diensten heeft plaatsgevonden in de tijd voor pasen, daar het lijden in de beeldende kunst een belangrijke rol speelt. De resultaten hebben hun neerslag gevonden in een aantal publikaties. Dit spoor zal verder worden vervolgd.⁵³

19. P.J. Margry (Tilburg): Gebod en verbod: processies, processiebedevaarten en andere openbare rituelen in het spanningsveld van religieuze praxis en veranderende kerkelijke en staatkundige verhoudingen in Nederland, ca. 1800-ca. 1900.

Het betreft een onderzoek naar de plaats, morfologie, functies en beleving van processies, processiebedevaarten en andere openbare rooms-katholieke rituelen in de 19de-eeuwse Nederlandse samenleving. Op basis van een geïntegreerde, contextuele liturgie- en cultuurhistorische beschrijving zullen deze rituelen worden geanalyseerd. Centraal staat daarbij de vraag welke de (conflicteuze) rol was die deze rituelen hebben vervuld op socio-religieus en kerkelijk/liturgisch terrein en op de politieke en socio-culturele segmentering van Nederland.⁵⁴

20. P. Post (Tilburg): *Festa chori, festa fori* (2): bewegingen op de rituele markt (19de / 20ste eeuw).

In verband met het boven genoemde meer theoretische project no. 1 neemt dit project concrete veranderingsprocessen op het gebied van feest en ritueel in de 19de en vooral 20ste eeuw als uitgangspunt. Onderzoeksperspectieven hierbij zijn:

(a) De interactie van rituele domeinen of zones en de daarmee samenhangende paradox van de ritencrisis. Meer in concreto richt het project zich op de vaak onvermoede en verrassende verschuivingen, ongelijktijdigheden en allianties die zich aftekenen op de matrix die wordt gevormd door de uitersten van kerkelijke en niet-kerkelijke rituelen enerzijds en traditionele en moderne rituelen anderzijds. Het onderzoek richt zich vooral op rituelen van religieuze volkscultuur zoals bedevaart en pelgrimage, sacramentalia en uitingen van devotie en liturgische feestcultuur.

(b) Christelijke feesten en riten worden in verband gebracht met zowel processen van 'folklorisering' van liturgie als 'liturgisering' van openbare en private feestcultuur.

(c) In bijzonder worden feestcultuur en liturgische repertoires bezien op veranderingen in beleving en betekenisverleningen, contextwisselingen alsook in omloop zijnde concepten als musealisering, esthetisering en historisering.

(d) De rooms-katholieke liturgie in Nederland met de nadruk op recente en hedendaagse ontwikkelingen vormt steeds het primaire kader. Op de achtergrond, en soms op de voorgrond, staan hierbij het perspectief van de diachrone en comparatieve blik, alsmede de aan-

⁵³ Vgl. R. STEENSMA: 'Jezus is boos' in de kerkdienst. Reacties op drie hedendaagse kunstwerken tijdens de eredienst, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 11 (1995) 223-258; IDEM: Diversiteit bij het gebruik van beeldende kunst in de eredienst, in H.S. BENJAMINS e.a. (red.): *Evangelie en beschaving. Studies bij het afscheid van Hans Roldanus* (Zoetermeer 1995) 211-225.

⁵⁴ Vgl. P.J. MARGRY: De creatie van heilige ruimten in negentiende-eeuws Nederland. Het martelveld te Brielle, in J.C. Okkema (red.): *Heidenen, Papen, Libertijnen en Fijnen* (Delft 1994) 249-276; IDEM: Bedevaartrevival? Bedevaartcultuur in het Bataafs-Franse Nederland (1795-1814), in *Trajecta* 3 (1994) 209-232.

dacht voor het samenspel van cultus en cultuur, traditie en (post)moderniteit.

(5) Een dominant thema is de bedevaartcultuur.⁵⁵

21. D. Dijk (Kampen): Vrouw en liturgie.

Het project richt zich op het argumenteren van protestantse feministische liturgisten in de Verenigde Staten om niet-exclusief masculien naar God te refereren in het ter sprake brengen van God in de liturgie (veranderend taalgebruik in de liturgie, in het bijzonder de zogenoemde 'God-talk'). Een van de bestudeerde auteurs verdedigt in dit kader een alternatieve, inclusieve doopformule en bespreekt enige andere doopformules die in de USA door feministische christenen gebruikt worden.⁵⁶

22. L. Leijssen (Leuven): Levensrituelen.

In dit langlopende project worden de rituelen behandeld die op belangrijke momenten in de levensloop van een persoon door en in de gemeenschap gesteld worden. Deze behandeling omvat zowel de beschrijving als de interpretatie van die rituelen. In alle culturen verschijnen deze rituelen als de expressies van een bepaalde religiositeit: zij vertolken een religieus standpunt ten aanzien van de levenservaring, het raakpunt van het 'heilige' (sacrale) met het gewone leven. Daarnaast oefenen die rituelen nog andere functies uit, zoals socialisering in een subgroep van de samenleving, band met de traditie, versterking van groepsmentaliteit. De rituelen die in de sociologie als *rites de passage* getypeerd worden, markeren niet alleen de overgang van een voorgaande fase naar een nieuwe fase, maar zij realiseren effectief ook de overgang naar een nieuwe status. In de levensloop van het individu wordt door deze rituelen een nieuwe status in de gemeenschap gesanctioneerd. kenmerkend voor de rituelen zijn de performatieve taal en het aanwenden van symbolen. Zij vertonen meestal het uitzicht van een feest.

Binnen dit project gaat de aandacht naar de levensrituelen die een parallel vertonen met de sacramenten en de liturgie in de kerkgemeenschap. Vier fasen in het leven, geboorte, groei, huwelijk en levenseinde worden verbonden aan respectievelijk doopsel, vormsel, sacrament van het huwelijk en uitvaartliturgie (ziekenzalving). In de pastoraaltheologie noemt men deze vieringen *les fêtes des quatre saisons*. De christenen die wel participeren aan deze rituelen en niet aan de zondagse eucharistie, worden als randkerkelijken getypeerd, behorend tot een 'volks-catholicisme' met verworteling in een (nog) christelijke cultuur. Dit fenomeen wordt in dit

⁵⁵ Zie voor dit project als geheel naast de al bij project 1 genoemde literatuur: P. POST: Ruimte voor liturgie. Tussen Woerden en Sion, in *Tijdschrift voor liturgie* 78 (1994) 335-342; IDEM: Het wonder van Dokkum en andere verhalen van afstand en betrokkenheid: lokale pastorale interactie op heilige plaatsen vergeleken, in M. VAN UDEN, J. PIEPER, P. POST (red.): *Oude sporen, nieuwe wegen: ontwikkelingen in bedevaartonderzoek* (UTP-katernen 17) (Baarn 1995) 107-132; P. POST, J. PIEPER, M. VAN UDEN: Ten geleide, *ibidem* 5-13; POST: *Ritueel landschap*; IDEM, "An excellent game..." On playing the Mass, in: Ch. CASPERS, G. LUKKEN, G. ROUWHORST (eds.): *Bread of heaven* 185-214; IDEM, "Een mooi spelletje..." Over het spelen van de Mis, in *Trajecta* 4 (1995) 158-179; IDEM, Goede tijden, slechte tijden: devotionele rituelen tussen traditie en moderniteit, in P.J. MARGRY (red.): *Goede en slechte tijden. Het Amsterdamse Mirakel van Sacrament in historisch perspectief* (Aerdenhout 1995) 62-80; IDEM: The modern pilgrim. A study of contemporary pilgrim's accounts, in *Ethnologia Europaea* 24 (1994 [1995]) 85-100; P. POST, P. NISSEN, Ch. CASPERS (red.): Religie thuis. Religiebeleving in het katholieke huisgezin rond 1900, in *Trajecta* 4 (1995) 95-102.

⁵⁶ Vgl. D. DIJK: De Feministisch Liturgische Beweging in de Verenigde Staten van Amerika, in A.-M. KORTE e.a. (red.): *Proeven van vrouwenstudies theologie*, deel IV (Utrecht 1996) (= IIMO Research Publication 44) 63-118; IDEM: Developments in Feminist liturgy in the Netherlands, in *Studia Liturgica* 25,1 (1995) 120-128.

project onderzocht vanuit antropologische, historische, sociologische en theologische disciplines. De vraagstelling luidt: Hoe hebben deze rituelen gefunctioneerd in de cultuur? Wat is de diepere betekenis van deze rituelen op de scharniermomenten in de biografie van een persoon? Voor het vormsel werd die vraagstelling behandeld vanuit de werkhypothese: vormsel als overgangsritueel (met de parallel van het feest van de vrijzinnige jeugd) en als sacrament van geloofsuitdrukking.⁵⁷

In verband met de viering van de geboorte en het daarbij aansluitend ritueel van het doopsel is het onderzoek gaande en wordt de publikatie ervan voorzien in 1996. Daarna komen de thema's van huwelijk en uitvaart aan de orde.⁵⁸

23. J. Lamberts (Leuven): Liturgie en 'actieve deelname'.

Onder deze koepel wordt onderzoek verricht in een viertal richtingen:

(a) Actieve deelname. Onderzoek wordt gedaan naar welke inhoud en concrete vormgeving dit begrip heeft verkregen in de *liturgiegeschiedenis*, zo werden reeds onderzocht: het begin van de Liturgische Beweging, de Synode van Pistoia (1786), neo-gallicaanse liturgieën, bedevaartliturgie, inzet van concrete personen (vgl. bijv. Lambert Beauduin, Pius Parsch, Pastoor van Beukering). Thans wordt onderzocht: 'actieve deelname' in de 11de - 13de eeuw, in het kader van het congres rond het ontstaan, de betekenis en de invloed van Sacramentsdag (Luik, 1996). Voorts wordt onderzoek gedaan naar wat 'actieve deelname' concreet betekent in de *initiatiesacramenten* (vgl. de vormselleeftijd, initiatie van volwassenen en kinderdoop?).

(b) Nieuwe vragen aan de liturgie. Onderzoek wordt gedaan naar de zich wijzigende vormgeving van en visie op de 'parochie' en de gevolgen voor de concrete liturgie. Ook richt het onderzoek zich op de gevolgen van het teruglopen van het aantal priester-voorgangers (vgl. kritisch onderzoek van het Romeins document over de zondagsvieringen in afwezigheid van een priester, onderzoek naar de ontwikkeling van de 'zondag', diensten van woord en gebed, wat betekent 'voorgaan?', verantwoordelijkheid van de plaatselijke geloofsgemeenschap en haar toerusting). In ditzelfde kader wordt onderzoek gedaan naar de betekenis, de fundering en de concrete realisatie van 'liturgie en inculcatie' (als een verdere uitwerking van het Internationaal Colloquium Liturgie van het Liturgisch Instituut te Leuven daarover oktober 1995).

(c) Liturgie en 'expressie'. In dit kader wordt onderzoek gedaan naar o.m. de vormgeving en het 'gebruik' van de liturgische ruimte, de diverse bedieningen binnen de liturgie etc.

(d) 'Sacramentologie'. Het betreft hier voortgaand onderzoek naar de theologie, de geschiedenis en de liturgie van de initiatiesacramenten. Bijzonder onderzoek richt zich op de initiatiesacramenten binnen de Syro-Malabaarse liturgie.⁵⁹

⁵⁷ Vgl. K. DOBBELAERE, L. LEIJSSSEN, M. CLOET (red.): *Levensrituelen: het Vormsel* (Leuven 1991) (= Kadoc-studie 12); L. LEIJSSSEN: Confirmation in context, in *Louvain studies* 20 (1994) 294-315.

⁵⁸ Vgl. L. LEIJSSSEN: Die Krankensalbung. Eine Neu-Interpretation aus dem heutigen Kontext heraus, in *Liturgisches Jahrbuch* 45 (1995) 152-177.

⁵⁹ Zie nu reeds: J. LAMBERTS: Een interessante bladzijde uit de liturgiegeschiedenis: de neo-gallicaanse liturgieën, in *Tijdschrift voor liturgie* 79 (1995) 197-209; IDEM: Hedendaagse gevoelsstromingen en liturgie, in *Concilium* 31,3 (1995) 148-154; IDEM: The synod of Pistoia (1786) and popular religion, in *Questions liturgiques - Studies in liturgy* 76 (1995) 86-105; IDEM: De eigen betekenis en functie van de diverse plaatsen binnen de liturgische ruimte, in *Tijdschrift voor liturgie* 79 (1995) 273-289; IDEM: De liturgie als vindplaats voor catechese en godsdienstondericht, in L. LEIJSSSEN, H. LOMBAERT, B. ROEBBEN (red.): *Geloven als toekomst. Godsdienstpedagogische visies en bijdragen aangeboden aan prof. Jozef Bulckens bij zijn emeritaat* (Leuven/Amersfoort 1995) 183-192; IDEM: Waar twee of drie samenkomen in mijn

24. L. Vanlanduyt (Leuven): Liturgische muziek en gezangen in Vlaanderen in de 20ste eeuw. Het onderzoek richt zich op de waarde en de betekenis van de liturgische muziek en gezangen (gregoriaans, Latijnse hymnen en volkszang) in Vlaanderen in de 20ste eeuw met bijzondere aandacht voor het feitelijk functioneren van deze gezangen als uitdrukking en versterking van de geloofshouding. Dit project beoogt het opmaken van een criteriologie voor de keuze van bepaalde muziek en gezangen in de liturgie.

25. L. van Tongeren (Tilburg): Vaticanum II: begin- of eindpunt? De implantatie van de liturgievernieuwing.

De vernieuwing van de liturgie die door Vaticanum II werd beoogd en die sindsdien in gang is gezet, heeft onder andere geresulteerd in de herziening en vernieuwing van de verschillende liturgische boeken. Hiermee kan de liturgievernieuwing echter niet als afgesloten worden beschouwd. De actuele liturgische praktijk vereist juist een voortgaande reflectie omdat er zich steeds nieuwe vragen aandienen vanuit de context van kerk en samenleving die voortdurend in beweging is. Het onderzoek spitst zich toe op de betekenis en de vormgeving van verschillende feesten in het huidige tijdsgewricht, zoals de zondag, het kerstfeest, de viering van Pasen, of de eerste communie. Bij deze benadering blijft de hermeneutische vraag naar de constituerende betekenis van de traditie niet buiten beschouwing.⁶⁰

C. Liturgia condenda: Actueel, theologisch, systematisch pars⁶¹

26. A. Scheer (Nijmegen): *Efficacitas sacramenti*, liturgie tussen aanbidding en receptie.

Onderzoek naar de actuele liturgische praktijk waarbij sociaal-wetenschappelijke en theologische methoden worden aangewend om inzicht te krijgen in het gedrag en handelen van personen die bij de liturgische rituele processen betrokken zijn als voorgangers en deelnemers. Het project kent een bijzondere oriëntatie op de huwelijksliturgie.⁶²

27. G. Lukken (Tilburg): Ontwerp van een theologie van het feest op basis van antropologisch en semiotisch onderzoek.

Allereerst wordt vanuit de antropologie en de semiotiek onderzocht welke de betekenis is van rituelen in het individuele en sociale leven en welke de relatie is tussen ritueel en feest. Vervolgens wordt, eveneens vanuit de antropologie en de semiotiek, nagegaan welke de relatie is tussen ritueel, feest en cultuur. Daarbij zal het thema van de inculturatie een centrale rol spelen. Daarna worden vanuit de literatuur gegevens verzameld over de rol van ritueel en feest in de postmoderne en postchristelijke cultuur. Tenslotte wordt nagegaan welke de relatie is tussen antropologie, semiotiek en theologie en wordt gezocht naar een theologie van het feest die is ingebed in onze postmoderne en postchristelijke cultuur. Het onderzoek zal normatief

naam..., in *Tijdschrift voor liturgie* 80 (1996) 3-14.

⁶⁰ Vgl. L. VAN TONGEREN: Liturgie in context. De vernieuwing van de liturgie en de voortgang ervan als een continu proces, in *Tijdschrift voor Liturgie* 80 (1996) (ter perse).

⁶¹ NB: zie steeds ook de onder B en met name daar sub ijkperiode V genoemde projecten.

⁶² Zie nu reeds: A. SCHEER: Ziende de Onaanzienlijke. Interpretatie van een theorie over de liturgie, in *Tijdschrift voor Liturgie* 80 (1996) 122-148; IDEM: Liturgie in een impasse? in *Speling* 47,4 (1995) 5-11.

kritisch zijn ten aanzien van de *liturgia condenda*.⁶³

28. A. Mulder (Nijmegen): Hedendaagse pelgrims naar Santiago de Compostela.

Het object van onderzoek is de hedendaagse bedevaart naar Santiago de Compostela. Nader bepaald gaat het om de motieven en belevingen die pelgrims ten aanzien van deze tocht hebben, en die zij uiten in door henzelf geschreven reisverslagen en dagboeken. De hoofdvraag in het onderzoek luidt: In hoeverre is de pelgrimage in de huidige cultuur te beschrijven als een spirituele ervaring die leidt tot religieuze omvorming?

In de eerste fase van het onderzoek zijn reisverslagen en dagboeken van pelgrims uit de periode 1980 tot heden geïnventariseerd en gesorteerd. In de tweede fase van het onderzoek is een typologie ontworpen van de hedendaagse pelgrim naar Santiago de Compostela. In deze typologie komt tot uitdrukking in hoeverre de onderscheiden pelgrims zich engageren met het christelijk geloof. In de derde fase wordt nader ingegaan op dit engagement in relatie tot de eventuele persoonlijke transformatie die de pelgrims door het ritueel van de bedevaart hebben ondergaan. Daartoe zullen interviews worden gehouden met enkele dagboekschrijvers gekozen uit de verschillende typen. Deze veranderingen worden beschreven aan de hand van concepten uit de antropologie van de bedevaart en de spiritualiteit. Ook worden de begrippen 'rituele ruil' en 'pelgrimsweg als leerweg' met elkaar verbonden.⁶⁴

29. C.J. Menken-Bekius (Zeist): Rituelen in het individuele pastoraat.

In dit onderzoek worden via literatuurstudie en via de weg van empirisch onderzoek (kwantitatief en kwalitatief) gegevens verzameld over de wijze waarop pastores van verschillende kerken en met verschillende oriëntaties in het pastoraat rituelen gebruiken in de setting van het individuele pastoraat. De vraagstelling is gericht op de legitimiteit en de effectiviteit van zulk gebruik. Het project zal resulteren in de ontwikkeling van een praktijktheorie.

30. Veranderingen met betrekking tot de huwelijkssluiting: een rituele studie naar de inculturatie van een overgangsritueel.

De vraagstelling van het onderzoek kan als volgt worden geformuleerd: Welke veranderingen met betrekking tot drie vormen van huwelijkssluiting, te weten de kerkelijke huwelijksinzegening, de religieuze viering en de burgerlijke huwelijksvoltrekking zijn er in onze huidige cultuur waar te nemen? Welke verschuivingen treden hierbinnen op tussen deze drie vormen van huwelijkssluiting op de niveaus van vorm, inhoud en beleving? Hoe kunnen deze veranderingen getypeerd en geïnterpreteerd worden, eerst in het brede kader van de zogenoemde *ritual studies*, vervolgens binnen de liturgiewetenschap en sacramententheologie? Dit laatste in het licht van de inculturatie van een overgangsritueel.

Het object van het onderzoek is een duidelijk afgebakend gedeelte binnen de reeks riten die samen het levensritueel van de viering van het huwelijk uitmaken. Binnen die *dies festa* is gekozen voor de huwelijkssluiting. Meer in het bijzonder richt het onderzoek zich op de veranderingen in de vorm, inhoud, en beleving van de huwelijkssluiting zoals deze gestalte krijgt in drie actuele vormen: de kerkelijke huwelijkssluiting of -inzegening, de religieuze

⁶³ Zie nu reeds: G. LUKKEN: New rites around Communion in present-day Western culture, in CASPERS, LUKKEN, ROUWHORST (eds.): *Bread of heaven* 215-229; IDEM: De relevantie van de semiotiek voor de praktische theologie, in G. LUKKEN, J. MAAS: *Pastorale verkenningen. Semiotische bijdragen aan de praktische theologie* (Baarn 1996) (in druk); IDEM: Inculturation de la liturgie: théorie et pratique, in *Questions liturgiques* 77 (1996) 10-39.

⁶⁴ Zie nu reeds: A. MULDER: Op zoek naar de ware pelgrim. Over pelgrimage en toerisme, in: M. VAN UDEN, J. PIEPER, P. POST (red.): *Oude sporen, nieuwe wegen. Ontwikkelingen in bedevaartonderzoek* (Baarn 1995) 15-51.

huwelijkssluiting en de burgerlijke huwelijkssluiting. In eerste instantie wordt door middel van participerende observatie het ritueel gedrag in kaart gebracht. Vervolgens worden beleving en opvattingen van de huwendes ten aanzien van het huwelijksritueel geëxploreerd. De aldus 'open gemaakte' rituele bron wordt in volgende onderzoeksfases nader geïnterpreteerd en geëvalueerd. Hiertoe worden attenderend een reeks van concepten of onderzoeksperspectieven genoemd, zowel ontleend aan het kader der *ritual studies* als aan dat van de liturgiewetenschap en sacramententheologie. Ten slotte worden conclusies geformuleerd ten aanzien van de inculturatie van dit overgangsritueel. Het betreft een multidisciplinair exploratief onderzoek.⁶⁵

31. Gebouw voor liturgie: het liturgisch gebouw aan het begin van het derde millennium - een beredeneerd prototypisch (proef)ontwerp.

Het project wil na een analyse van moderne ontwikkelingen zowel op het terrein van het samenspel van cultus en cultuur als in de architectonische/bouwtechnische vormgeving komen tot een beredeneerd prototypisch (proef)ontwerp voor een gebouw voor rooms-katholieke liturgie in Nederland aan het begin van het derde millennium. Het gaat hierbij om een modelontwerp van een gebouwtype, met alle mogelijkheden voor grensverlegging en richtinggeving. Het project geeft vorm aan de noodzakelijke vernieuw(en)de inculturatie van het liturgisch gebouw en sluit zowel aan bij de ontwikkelingen binnen de liturgie en liturgiewetenschap als die binnen de architectonische/bouwtechnische vormgeving. Het betreft een multidisciplinair project waarmee een tot in de jaren zestig bestaande traditie van samenwerking tussen liturgisten en bouwkundigen/architecten weer wordt opgenomen.⁶⁶

D. Algemene (wetenschappelijke documentatie) projecten:

32. Bedevaartplaatsen in Nederland (BiN).

Dit grootschalige inventarisatie- en documentatieproject mondt uit in een Repertorium van Bedevaartplaatsen in Nederland in de vorm van een wetenschappelijk lexicon van bedevaartplaatsen in Nederland in verleden en heden.⁶⁷

F. Projecten die in de eerste fase van het programma werden of worden afgerond:

33. L. van Tongeren (Tilburg): *Exaltatio crucis*. Het feest van Kruisverheffing en de zinging van het kruis in het Westen tijdens de vroege Middeleeuwen.

Voordat de oorspronkelijk lokale Romeinse liturgie in de loop van de Middeleeuwen geleidelijk werd verspreid en ingevoerd in het gebied dat ongeveer samenvalt met het huidige West-Europa, bestonden er in dat gebied diverse eigen lokale inheemse liturgische tradities, zoals bijvoorbeeld in Spanje, Ierland, Gallië, Zuid-Italië en Milaan. Bij de evolutie die op het einde van de Middeleeuwen uitmondde in wat de uniforme westerse liturgie wordt genoemd, hebben

⁶⁵ De uitvoerder/ster is nog niet bekend. Zie voor dit project het artikel van J. PIEPER en P. POST over de huwelijkssluiting in dit nummer van het *Jaarboek voor liturgie-onderzoek*.

⁶⁶ De uitvoerder/ster is nog niet bekend. Dit project wordt uitgevoerd in samenwerking met de faculteit bouwkunde van de Technische Universiteit Eindhoven.

⁶⁷ Ch. Caspers & P.J. Margry zijn redacteuren en uitvoerders in samenwerking met circa 100 co-auteurs. Vanuit het Landelijke Onderzoekprogramma Liturgiewetenschap leveren de volgende onderzoekers bijdragen: Van Tongeren, Post, Gielis, Caspers, Nissen, Margry. Zie voor een uitgebreide presentatie en (internationale) plaatsbepaling van dit project: P.J. MARGRY, P. POST: Het project 'Bedevaartplaatsen in Nederland': een plaatsbepaling, in *Volkskundig Bulletin* 20,1 (1994) 19-59 en: Wallfahrt zwischen Inventarisierung und Analyse. Eine niederländisches Forschungsprojekt in historiographischem und methodologischem Kontext, in: *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 39 (1994 [1995]) 27-65.

weliswaar de oude lokale Romeinse tradities een overheersende rol gespeeld, maar zijn ook de bestaande inheemse lokale tradities niet zonder betekenis geweest. Afhankelijk van het belang dat men aan één van beide invloedssferen toekent, kan er daarom gesproken worden van een romanisering, dan wel van een hybridisering van de westerse liturgie. Dit onderzoek betreft de verhouding tussen enerzijds de Romeinse en anderzijds de Spaanse en de Gallische liturgische tradities, en heeft als invalshoek de kruistheologie, zoals deze zich manifesteert in de liturgie van de kruisfeesten, maar vooral van Kruisverheffing. De centrale vraag richt zich op de rol die de afzonderlijke tradities gespeeld hebben binnen het proces van uniformering dat zich in de Middeleeuwen heeft voltrokken.⁶⁸

34. K. Ouwens (Krommenie): *Het Stukjesboek, Missen en Gezangen 1745-1803: de basis van het oud-katholieke kerklied in Nederland.*

De studie behandelt de herkomst van de 98 paraliturgische gezangen die in de uitgave van 1745 voorkomen en de wijze waarop deze relatief kleine hoeveelheid gezangen vanaf de tweede helft van de 18de eeuw tot en met de uitgave van het Oud-Katholiek Gezangboek van 1990 in de Oud-Katholieke Kerk van Nederland is blijven functioneren en door de contrafactuur in de eerste helft van de 19de eeuw de basis kon worden van een omvangrijk en uniek kerkliedrepertoire. Enige liederen afkomstig uit 17de-eeuwse Rijnlandse Jezuïetenbundels en verschillende kerstliederen die tot het Zuidnederlandse repertoire van de zgn. *cantiones natalitiae* behoren, zijn door de omstandigheden waarin de Oudbisschoppelijke Cleresie verkeerde, uitsluitend in dit kerkgenootschap bewaard gebleven.⁶⁹

35. J. Smelik (Groningen): *Het stichtelijk lied bij hervormden en gereformeerden rond 1900.* Overlevering van normen en waarden via het stichtelijke lied, m.n. het niet-liturgische lied; herkomst en gebruikt liedrepertoire (o.a. in het kader van uit- en inwendige zendingsactiviteiten); speciale aandacht voor internationale invloeden; onderzoek naar mogelijke ontwikkeling en in de niet-liturgische liedcultuur die van belang geweest zijn voor de liturgische liedcultuur.

36. J. de Wal (Groningen): *Aspecten van religie in de Nederlandse kunst na 1945, met bijzondere aandacht voor de periode 1980-1990.*

Sinds de jaren tachtig besteden theologie en de kunstgeschiedenis in toenemende mate aandacht aan de religieuze aspecten van de hedendaagse, museale kunst. Uit studies en tentoonstellingen (vooral in Duitsland en de Verenigde Staten) blijkt dat de religiositeit van de naoorlogse kunst breder en facetrijker wordt. De kloof tussen kerk en kunst blijft daarbij overigens bestaan.

Dit project legt de nadruk op de Nederlandse museale kunst van de jaren tachtig. Voor die periode wordt de collectie van de Nederlandse staat bestudeerd. Uit enige duizenden objecten zijn op basis van beeld, titel en het commentaar van kunstenaar en criticus, ongeveer tweehonderd werken van zeventig kunstenaars geselecteerd. Zij behoren tot de schilder- en beeldhouwkunst, de grafiek en de fotografie.

De opleving van de religieuze thematiek in de jaren tachtig heeft verschillende oorzaken, waarvan de terugkeer van inhoudelijke vraagstellingen en de herwaardering van de figuratie de belangrijkste zijn. De selectie toont een breed spectrum van religieuze aspecten. De christelijke

⁶⁸ Zie inmiddels: L. VAN TONGEREN: *Exaltatio crucis. Het feest van Kruisverheffing en de zingeving van het kruis in het Westen tijdens de vroege Middeleeuwen. Een liturgie-historische studie* (Tilburg 1995) (= TFT-Studies 25).

⁶⁹ Ouwens promoveerde inmiddels op dit project: K. OUWENS: *Het stukjesboek: missen en gezangen 1745-1803: de basis van het Oud-katholieke kerklied in Nederland* (Amersfoort 1996) (= Publikatie-serie Oud-katholiek Seminarie, 28).

aspecten vertegenwoordigen de grootste groep.

De analyse van de jaren tachtig wordt voorafgegaan door een breed overzicht van de religieuze tendenzen in de Nederlandse kunst tussen 1945 en 1980. De christelijke thematiek vindt men terug in verschillende stromingen (informele kunst, Pop Art). Als gevolg van de secularisatie en de afname van opdrachten behoren de thema's echter niet meer tot het domein van de kerk. Kunstenaars gaan op zoek naar 'eigen' christelijke beeldtaal. Daarbij staat niet een nieuwe visie op de bijbel centraal maar persoonlijk leed en wereldproblematiek.

Abstract werkende kunstenaars zoeken eerder aansluiting bij andere religies. Hindoeïsme, Zen-Boeddhisme e.d. dienen als bronnen voor een beeldtaal die vorm geeft aan gevoelens van mysterie en religieus bewustzijn.

Tot slot worden de ontwikkelingen getoetst aan de naoorlogse discussie over de relatie tussen kunst en religie in Nederland en de veranderende visie op de religieuze kunst. De religieuze aspecten van de Nederlandse kunst kunnen evenwel worden beschouwd als een spiegel van het geloof in de late 20ste eeuw.

37. A. Mulder (Nijmegen): Het rooms-katholieke crematieritueel in Nederland.

Het object van onderzoek is de liturgie van het 'feest'-ritueel van de crematie. Nader bepaald wordt bestudeerd hoe de nabestaanden de voorbereiding van de dienst en de dienst zelf hebben beleefd. Het proces van de voorbereiding en de beleving van de dienst wordt beschreven met behulp van concepten uit het symbolisch interactionisme. In deze beschrijving staan de begrippen situatiedefinitie en identiteit centraal. Hoe definiëren nabestaanden de liturgie in het crematorium en in hoeverre hebben zij deze definitie kunnen realiseren middels de *line of action* van het ritueel? Via deze beschrijving, van het als christelijke *rite de passage* opgevatte ritueel, wordt antwoord gezocht op de hoofdvraag in het onderzoek, die luidt: In hoeverre draagt de viering van de crematieliturgie bij tot versterking van de (religieuze) identiteit van de participanten? Het onderzoek kan worden gekarakteriseerd als empirisch-liturgiewetenschappelijk, waarbij gebruik gemaakt wordt van antropologische en sociaal-psychologische theorieën. Het onderzoek behelste in de eerste fase een literatuurstudie over de huidige culturele en pastorale omgang met de dood en met het ritueel, over het theoretisch perspectief van het symbolisch interactionisme en over liturgie als *rite de passage*. In de tweede fase werd een verkennend empirisch onderzoek uitgevoerd rond sleutelfiguren in de wereld van uitvaart en crematie. Door middel van interviews werden de situatie van de crematiepraktijk en de eventuele moeilijkheden in kaart gebracht. Vervolgens werd een aantal rooms-katholieke crematieplechtigheden in het crematorium van Nijmegen geobserveerd en op geluidscassette vastgelegd en werden twee participanten per dienst aan een diepte-interview onderworpen. In de derde fase van het onderzoek worden deze interviews thans geanalyseerd en worden de uitkomsten gerelateerd aan praktisch-theologische criteria betreffende de liturgie en worden mogelijke suggesties gedaan voor de verbetering van de pastorale praktijk.⁷⁰

38. K.W. de Jong (Rijnsenhout): Ordening van dienst: een onderzoek naar de achtergronden van en ontwikkelingen in de eredienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland.

Het onderzoek valt in twee delen uiteen. Het eerste deel omvat de periode tot 1956, toen de Gereformeerde Kerken hun eredienst inrichtten in het spoor van de gereformeerde traditie. Zowel de kerken van de Afscheiding (1834) als die van de Doleantie (1886) volgden anders dan de Nederlandse Hervormde Kerk dit spoor. Beide tradities deden dit elk op hun eigen wijze, zoals ook naar voren komt in de liturgische ontwikkelingen van de eerste decennia na het

⁷⁰ Zie nu reeds: A. MULDER: 'Gered, als door vuur heen' (1 Kor 3, 15). Vuursymboliek in bijbel en crematieliturgie, in A. MULDER, T. SCHEER (red.): *Natuurlijke liturgie* (Baarn 1996) (= Liturgie in perspectief 6) 28-47; IDEM: 'Zodat ik veilig tot voorbij de dood mij jou durf toevertrouwen.' Reflecties over troosten en uitdagen in de uitvaartliturgie, in *Tijdschrift voor liturgie* 80 (1996) 227-246.

ontstaan van de Gereformeerde Kerken door de Vereniging van 1892. Het tweede deel van het onderzoek richt zich op de jaren van 1956 tot 1978. In 1956 werd de Gereformeerde Werkgroep voor Liturgie opgericht die de liturgische koers van de Gereformeerde Kerken zodanig wist te beïnvloeden, dat zij (ook?) wat dit betreft overgingen op het spoor van de oecumene. Dit proces was in 1978 zo goed als voltooid. Van een eigen, voor de Gereformeerde Kerken in Nederland specifieke inrichting van de eredienst was toen nauwelijks sprake meer. Het project beperkt zich tot de theologische bezinning op de liturgie en de liturgische besluitvorming van de generale synode van de Gereformeerde Kerken, in het bijzonder in hun onderlinge relatie. De ontwikkelingen worden beschreven aan de hand van de vraag, wie de inrichting van de eredienst bepaalde(n): gemeente, predikant, kerkeraad of synode?

Summary

In 1995 a national liturgical research program started in the Netherlands initiated by the Interuniversitair Liturgisch Instituut Tilburg (Interuniversity Liturgical Institute Tilburg). This contribution presents the program, which intends to serve as a platform for already running liturgical research as well as a base for new plans and projects in the Dutch speaking area. The presentation has three approaches. First the position of the program is indicated by sketching briefly the framework of the Liturgisch Instituut and Dutch liturgical studies in general. Then it describes the program theme by considering the main aspects of liturgical change and *Festkultur*. Finally the individual projects participating in the program are presented. In this final part an attempt has been made to show something of the work in progress by adding bibliographical information.

Paul Post promoveerde in 1984 aan de Katholieke Theologische Hogeschool Utrecht. Momenteel is hij hoogleraar Liturgie en sacramententheologie aan de Theologische Faculteit Tilburg en wetenschappelijk directeur van het te Tilburg gevestigde Liturgisch Instituut. Correspondentie-adres: Liturgisch Instituut, TFT, Postbus 9130, 5000 HC Tilburg.